ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ
Περικλέους Ἐπιτάφιος

Μετάφραση: Αγγελική Σ. Κόκκινη

Γ' τάξη Γενικού Λυκείου
Γενικής Παιδείας

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΑΘΗΝΑ

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ
ΠΕΡΙΚΛΕΟΥΣ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ

Εικόνα εξωφύλλου: Επιτύμβια στήλη του Ευφήρου.

Με απόφαση της ελληνικής κυβερνήσεως τα διδακτικά βιβλία του Δημοτικού, του Γυμνασίου, του Λυκείου και ΤΕΕ τυπώνονται από τον Οργανισμό Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων και διανέμονται δωρεάν.

ΗΛΙΑΣ Σ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ
ΠΕΡΙΚΛΕΟΥΣ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ

Γ' τάξη Ενιαίου Λυκείου
ΓΕΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΑΘΗΝΑ

Συγγραφέας
Ηλίας Σ. Σπυρόπουλος

Υπεύθυνοι για το
Παιδαγωγικό Ινστιτούτο:
ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΒΕΪΚΟΥ
Σύμβουλος Π.Ι.

ΣΩΤΗΡΗΣ ΓΚΛΑΒΑΣ
Μόνιμος Πάρεδρος

Εισαγωγή

Ο τίτλος του έργου που θα μελετήσουμε «Θουκυδίδη Περικλέους Επιτάφιος», καθιστά απαραίτητη την τριπλή κατατόπιση: α) για τον συγγραφέα του έργου (Θουκυδίδης), β) για τον ρήτορα, στον οποίο απέδωσε ο Θουκυδίδης την αγόρευση (Περικλής), γ) για το συγκεκριμένο κείμενο (Επιτάφιος λόγος). Με δεδομένο ότι για τον Θουκυδίδη έχουμε ενημερωθεί με αφορμή τη διδασκαλία άλλων ενοτήτων του έργου του σε προηγούμενες τάξεις, εδώ θα γίνει συντομότερος λόγος, απλώς για να υπομνήσουμε τα σημαντικότερα απ' όσα τον αφορούν, ενώ για τον επιτάφιο λόγο και για τον Περικλή θα γίνει αναλυτικότερη πραγμάτευση.

Α' ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ ΟΛΟΡΟΥ ΑΛΙΜΟΥΣΙΟΣ (περ. 460-400 π.Χ.)

Τα βιογραφικά

ΓΙΟΣ ΤΟΥ ΟΛΟΡΟΥ, Αθηναίου από το δήμο Αλιμούντα, που είχε ποικίλες σχέσεις με τη Θράκη, ο Θουκυδίδης γεννήθηκε, ανατράφηκε και ενηλικιώθηκε την εποχή της ακμής της αθηναϊκής δημοκρατίας. Όμως οι σχέσεις του με την πόλη διαταράχτηκαν, όταν εξορίστηκε, στα 424 π.Χ., επειδή, ως στρατηγός, απέτυχε ν' αντιμετωπίσει το εκστρατευτικό σώμα του Λακεδαιμόνιου Βρασίδα στις ακτές της Θράκης (Αμφίπολη). Αποσύρθηκε τότε στα κτήματά του, στην τοποθεσία Σκαπτή Ύλη του Παγγαίου, όπου αφιερώθηκε στη συγγραφή του ιστορικού του έργου. Όποτε το έκρινε απαραίτητο,

επιχειρούσε από κει ταξίδια στους τόπους των σημαντικών πολεμικών γεγονότων, που αποτελούσαν αντικείμενο της ιστορίας του. Γύρισε από την εξορία μόνο μετά το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου (404 π.Χ.), μετά την υποταγή της Αθήνας στη Σπάρτη. Λίγα χρόνια αργότερα (ανάμεσα στα 400 και τα 396 π.Χ.) πέθανε στη γενέτειρα πόλη.

Η διαμόρφωση του πνευματικού του κόσμου

Μέσα στις μοναδικές για τον αρχαίο κόσμο οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές και πολιτιστικές συνθήκες που εξασφάλιζε η Αθήνα του Περικλή στους πολίτες της, ο Θουκυδίδης αφομοίωσε δημιουργικά την πνευματική κληρονομιά του παρελθόντος, προπάντων όμως την πολιτιστική έκρηξη της περίκλειας εποχής (αττική τραγωδία, ηροδότεια ιστοριογραφία, αρχαιοελληνικός διαφωτισμός, όπως τον εξέφρασαν οι μεγάλοι σοφιστές).

Το ιστορικό του έργο: α) Περιεχόμενο

Καρπός των σπάνιων πνευματικών του χαρισμάτων και της αναστροφής του με το διανοητικό περιβάλλον της εποχής του ήταν ένα από τα σημαντικότερα έργα της ανθρώπινης πνευματικής δημιουργίας, η αποτελούμενη από οκτώ βιβλία *Ιστορία* του. Στο έργο αυτό πραγματεύτηκε ο Θουκυδίδης ένα σημαντικότατο για τον αρχαιοελληνικό κόσμο ιστορικό γεγονός, τον Πελοποννησιακό πόλεμο (431-404 π.Χ.). Βέβαια η ιστορική του αφήγηση καλύπτει και την πριν από την έναρξη του πολέμου πεντηκονταετία, αφού, για να ερμηνευτεί η σύγκρουση ανάμεσα στην Αθήνα και τη Σπάρτη, ο ιστορικός θεώρησε ότι ήταν απαραίτητη η αναφορά της αλματώδους ανάπτυξης της Αθήνας και της ανάδειξής της σε ηγετική δύναμη του ελληνικού κόσμου· έτσι, αρχίζει την εξιστόρηση των γεγονότων από το 479 π.Χ. (εκδίωξη των Περσών από τη Σηστό) – κι έτσι ο Θουκυδίδης παίρνει τη σκυτάλη της αρχαιοελληνικής ιστοριογραφίας από τον Ηρόδοτο, ο οποίος ακριβώς με αυτό το γεγονός κλείνει την αφήγηση των Μηδικών της δικής του *Ιστορίης*. Αντίθετα, η εξιστόρηση του Θουκυδίδη δε φτάνει ως το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου, αλλά διακόπτεται απότομα με τα γεγονότα του 411 π.Χ., προφανώς επειδή ο θάνατος δεν του επέτρεψε να ολοκληρώσει το έργο

Θουκυδίδης Ὀλόρου Ἁλιμούσιος (460-400 π.Χ.)
(Ρωμαϊκό αντίγραφο προτομής του 4ου π.Χ. αιώνα).

του. Τη συνέχεια της εξέλιξης των γεγονότων θα δώσει ο τρίτος ιστορικός της κλασικής εποχής, ο Ξενοφών, στα *Ελληνικά* του.

β) Σκοποθεσία

Φιλοδοξία του Θουκυδίδη, όταν προγραμμάτιζε τη συγγραφή της *Ιστορίας* του, δεν ήταν απλώς η αντικειμενική και ολοκληρωμένη αφήγηση των γεγονότων ενός μεγάλου πολέμου, αλλά η δημιουργία και κληροδότηση στην ανθρωπότητα ενός έργου με διαχρονική αξία, ενός *κτήματος ἐσαεί*. Κι αυτό, επειδή πίστευε ότι η ανθρώπινη φύση δεν μεταβάλλεται ουσιαστικά κι έτσι, αν με τη μελέτη του έργου του ο αναγνώστης διδαχτεί ποια αποτελέσματα έχουν οι συγκεκριμένες αντιδράσεις που εκδηλώνει ο άνθρωπος εξαιτίας των μεταβολών των καταστάσεων, θα καταστεί ικανός ν' αντιμετωπίσει με μεγαλύτερη επιτυχία ανάλογες καταστάσεις στο μέλλον.

γ) Χαρακτηριστικές αρετές

Η φιλοδοξία του αυτή υπηρετήθηκε αποτελεσματικά από την αυστηρή επιστημονική μέθοδο που ο ίδιος ο Θουκυδίδης εγκαινίασε και εφάρμοσε με συνέπεια, την αμεροληψία, την αίσθηση των σχέσεων ανάμεσα σε αιτίες και αποτελέσματα των γεγονότων, από την ικανότητα διείσδυσης στη βαθύτερη έννοια θεμάτων πολιτικής και, επίσης, από το πυκνό, άμεσο, αλλά και γραφικό ύφος του.

Β' Ο ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ 431 π.Χ.

i) Ένταξη του Επιταφίου στην αρχαία ρητορική.

Εισαγωγικά

ΣΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΒΙΒΛΙΟ της *Ιστορίας* του, μετά το τέλος των πολεμικών γεγονότων του πρώτου έτους του Πελοποννησιακού πολέμου (431 π.Χ.), ο Θουκυδίδης παρεμβάλλει τον λόγο που εκφώνησε ο Περικλής στον Κεραμεικό, για να τιμήσει τους νεκρούς των μαχών, τον *Επιτάφιό* του. Το μοναδικό σε παιδευτική σημασία περιεχόμενο του λόγου αυτού και η μνημειακή λογοτεχνική μορφή του δικαιολογούν απόλυτα το θαυμασμό που έχει προκαλέσει από την εποχή που γρά-

φηκε ως σήμερα. Όμως πώς θα δικαιολογήσουμε τη θέση του μέσα στο έργο του Θουκυδίδη, την *Ιστορία* του, αφού αυτός δεν αποτελεί ιστορική αφήγηση, αλλά είναι κείμενο ρητορικό και μάλιστα το περιεχόμενό του πολύ λίγη σχέση έχει με τα γεγονότα που τον πλαισιώνουν; Για να κατανοήσουμε τη θέση και τη λειτουργία του *Επιταφίου* μέσα στην *Ιστορία* του Θουκυδίδη, χρήσιμο είναι να δούμε προηγουμένως τη δομή του έργου αυτού και, ιδιαίτερα, ό,τι αφορά στην παρουσία ρητορικών κειμένων μέσα σ' αυτό.

Η ρητορική στην αρχαία Ελλάδα

Για την έννοια, τη γένεση και την εξέλιξη της ρητορικής στην αρχαία Ελλάδα έχει γίνει λόγος σε προηγούμενη τάξη. Εδώ χρειάζεται μόνο να επαναλάβουμε:

α) Ότι ο ρητορικός λόγος είναι το αποτέλεσμα της τεχνικής επεξεργασίας μιας έμφυτης ικανότητας, που ο άνθρωπος άσκησε από τη στιγμή που παρουσιάστηκαν ανάγκες στις οποίες ανταποκρίνεται η τέχνη αυτή (κυρίως να πείσει).

β) Ότι, ανάλογα με το ρόλο που χρειάζονταν κάθε φορά να παίξουν, οι ρητορικοί λόγοι χωρίστηκαν σε είδη: σε δικανικούς (για διαφορές που λύνονταν στα δικαστήρια), σε συμβουλευτικούς (που απαγγέλλονταν σε συγκεντρώσεις για τη λήψη σοβαρών αποφάσεων που αφορούσαν στην πόλη) και σε επιδεικτικούς (που λάμπρυναν μια σημαντική εορταστική εκδήλωση).

γ) Ότι οι ειδικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν τον 5ο π.Χ. αιώνα στην Αθήνα (δημοκρατικό πολίτευμα, πλούσιες και ποικίλες πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές δραστηριότητες) ευνόησαν σε τέτοιο σημείο την άνθηση της ρητορικής στην πόλη αυτή, ώστε εκεί να διδάσκουν οι σημαντικότεροι ρητοροδιδάσκαλοι και στο τέλος η ρητορική να γίνει κατεξοχήν αττική τέχνη, και

δ) Ότι η έντεχνη ρητορική είναι δημιούργημα προπάντων των σοφιστών, οι οποίοι διαμόρφωσαν τα κύρια χαρακτηριστικά της, πριν τη διδάξουν στην Αθήνα, και πλούτισαν το περιεχόμενο του ρητορικού λόγου με τις πνευματικές κατακτήσεις στις οποίες είχαν φτάσει. Μαθητής σοφιστών ο Θουκυδίδης, πώς ήταν δυνατό να μην αξιοποιήσει στο έργο του ένα τόσο δραστικό όργανο, που το χειρισμό του τον είχε διδαχτεί από

τους δασκάλους του;

Οι δημηγορίες του Θουκυδίδη

Ο Θουκυδίδης καταχώρισε τις δημηγορίες μέσα στο ιστορικό του έργο ως αναπόσπαστο τμήμα του, γιατί – όπως και πολλοί σύγχρονοί του – πίστευε ότι με την παρουσία τους φωτίζονται οι αιτίες των πολιτικών γεγονότων και οι συνέπειες των πολεμικών επιχειρήσεων.

α) Διάκριση από τα αφηγηματικά μέρη

Έτσι διαμορφώθηκε το έργο του Θουκυδίδη με μια ιδιότυπη για μάς μορφή: αποτελείται α) από μέρη αφηγηματικά και β) από δημηγορίες. Των πρώτων η παρουσία είναι αυτονόητη: με αυτά ο συγγραφέας ιστορεί τα γεγονότα και, σπανιότερα, διατυπώνει κρίσεις γι' αυτά. Οι δημηγορίες είναι ομιλίες βασιλιάδων, πολιτικών ηγετών, στρατηγών πριν από σημαντικά γεγονότα, στα οποία αυτοί παίζουν πρωταγωνιστικό ρόλο. Έχουν όμως θέση αυτές ανάμεσα στην αφήγηση ιστορικών γεγονότων;

β) Η λειτουργία τους μέσα στο έργο

Για να απαντήσουμε στο ερώτημα αυτό, πρέπει να επαναλάβουμε ότι ο Θουκυδίδης με την ιστορία του θέλησε να γράψει ένα μεταμφιεσμένο εγχειρίδιο πολιτικής θεωρίας. Ότι δεν θα έγραφε την ιστορία του, αν ήταν (με την αφήγηση) μόνο να καταγράψει τα γεγονότα της εποχής του ή να τέρψει τους αναγνώστες. Αντίθετα φιλοδοξία του ήταν να καταστεί το έργο του «*κτῆμα ἐς ἀεί*», πολύτιμος σύμβουλος των ανθρώπινων γενεών που θα ακολουθούσαν. Όμως η απλή παράθεση των γεγονότων, όσο αντικειμενική, πλήρης και παραστατική και αν είναι, δεν ικανοποιεί αυτή τη φιλοδοξία. Αυτή ικανοποιείται από τον ολόπλευρο φωτισμό των γεγονότων, από την κατάδειξη της εσωτερικής τους σύνδεσης, από την ανίχνευση των βαθύτερων αιτίων που οδήγησαν σε μια συγκεκριμένη πολιτική επιλογή. Λοιπόν, καταλληλότερο τρόπο για να εκθέσει μια κατάσταση ο Θουκυδίδης θεώρησε τις δημηγορίες, όπου έκλεισε την ιστορική και πολιτική σκέψη του. Μέσα σ' αυτές, ο αναγνώστης θα βρει τα σπουδαιότερα επιχειρήματα, κίνητρα, συναισθηματικές παρορμήσεις που δικαιολογούν την απόφαση που κάθε φορά πάρθηκε, καθώς και την προσπάθεια να προβλεφθούν τα αναμενόμενα αποτελέσματα.

Είναι βέβαιο ότι τη μορφή των λόγων αυτών την έδωσε ο ίδιος ο Θουκυδίδης· ως προς το περιεχόμενο, μπορούμε να πούμε ότι κρατήθηκε όσο πιο κοντά μπορούσε στο συνολικό νόημα των πραγματικά ειπωμένων, συμπληρώνοντάς τα[1]. Δηλαδή ο Θουκυδίδης υπέβαλε τις δημηγορίες των αγορητών του στην ακόλουθη επεξεργασία: αφαιρούσε το μερικό και το περιστασιακό και τόνιζε ό,τι γενικό και μονιμότερο υπήρχε στα γεγονότα· επίσης τις ενίσχυε με επιχειρήματα που διασαφηνίζουν τις θεμελιώδεις απόψεις του ρήτορα. Τα όσα λέει ένας αγορητής είναι εκείνα που, κατά τη γνώμη του Θουκυδίδη, επέβαλε η άποψη που υποστήριζε να πει – φυσικά έπαιρνε υπόψη και το χαρακτήρα του ομιλητή και τις περιστάσεις. Έτσι οι ομιλητές αυτοί μας θυμίζουν ήρωες της τραγωδίας που μπροστά τους ορθώνεται το μέλλον δυσδιάκριτο· με τις ομιλίες τους αναδεικνύονται συνετοί ή ανόητοι. Μάλιστα, για να σχηματίσει ο αναγνώστης ολοκληρωμένη ιδέα της κατάστασης, συχνά, κατά τη συνήθεια των σοφιστών και του Ευριπίδη, έχουμε «αγώνα λόγων»: π.χ. σαν αντίλογος στη σκληρή και αμείλικτη στάση που συμβουλεύει ο Κλέων να κρατήσουν οι Αθηναίοι απέναντι στους Μυτιληναίους για την αποστασία τους έρχεται η δημηγορία του Διοδότου, που συμβουλεύει επιείκεια και μεγαλοψυχία. Έτσι οι δημηγορίες αυτές δεν απευθύνονται σε πραγματικούς ακροατές για να τους πείσουν, αλλά στους αναγνώστες, τους οποίους τοποθετούν στις καλύτερες κατά το δυνατό συνθήκες, ώστε να κρίνουν αντικειμενικά.

γ) Η μέθοδος σύνθεσης των δημηγοριών

Μια λοιπόν από τις 40 περίπου δημηγορίες του Θουκυδίδη

---

1. Ο ίδιος ο Θουκυδίδης (βιβλίο Α, κεφ. 22, 1) μας περιγράφει τη μέθοδό του: «Για όσα πάλι είπαν στις δημηγορίες τους ο καθένας τους, είτε όταν σκόπευαν να κηρύξουν τον πόλεμο είτε αφού μπήκαν πια σ' αυτόν, μου ήταν δύσκολο να συγκρατήσω με ακρίβεια τα όσα ειπώθηκαν, τόσο εκείνα που άκουσα με τ' αυτιά μου όσο και αυτά που άλλοι από διάφορα άλλα μέρη μού ανακοίνωναν· λοιπόν, παρουσίασα τις δημηγορίες κατά τον τρόπο που νόμιζα ότι σε κάθε περίσταση έπρεπε να μιλήσει ο καθένας τους, προσπαθώντας να μην απομακρυνθώ παρά ελάχιστα από τη γενική ιδέα του πραγματικού λόγου».

είναι και ο *Επιτάφιος*. Βέβαια μπορούμε να διαπιστώσουμε δύο διαφορές ανάμεσα σ' αυτόν και τις υπόλοιπες, μια εξωτερική και μια εσωτερική. Δηλαδή, ενώ οι άλλες ανήκουν στους συμβουλευτικούς, ο *Επιτάφιος* είναι λόγος επιδεικτικός. Και, ενώ οι άλλες δημηγορίες αποτελούν ένα είδος εισαγωγής και απαραίτητο συμπλήρωμα των γεγονότων που ιστορούνται, ο *Επιτάφιος* τόσο λίγη σχέση έχει με την ιστορική αφήγηση που τον πλαισιώνει, ώστε καθώς τον διαβάζουμε σχεδόν ξεχνάμε τον πόλεμο. Στα κεφάλαια που ακολουθούν θα προσπαθήσουμε να εξηγήσουμε αυτές τις διαφορές.

ii) Οι επιτάφιοι λόγοι στην αρχαία Αθήνα

α) Η παράδοση των επιταφίων λόγων

Οι επιτάφιοι λόγοι που εκφωνούνταν για να τιμηθούν οι νεκροί των μαχών είναι η απόληξη μιας παλαιότατης παράδοσης να τιμούν το νεκρό πολεμιστή όχι μόνο *ἔργῳ* (με επίσημο τάφο, με κτερίσματα κτλ.) αλλά και *λόγῳ* (με εγκώμια, που μάλιστα πήραν και λογοτεχνική μορφή[2]). Η θεσμοθέτηση της συμπλήρωσης της γιορτής των *Επιταφίων* στην Αθήνα με εκφώνηση λόγου και η δημιουργία μιας ειδικής παράδοσης, καθώς καλλιεργήθηκε από ικανούς ρήτορες, είχε αποτέλεσμα ο επιτάφιος λόγος να πάρει κάποια σταθερή μορφή, που όλοι οι αγορητές ένιωθαν την υποχρέωση να σεβαστούν. Καθώς η εξέλιξη αυτή είχε συντελεστεί πολύ πριν ο Περικλής εκφωνήσει τον *Επιτάφιό* του[3], ο λόγος αυτός δεν αποτελεί μεμονωμένο κείμενο, αλλά εντάσσεται σε μια ρητορική παράδοση που δημιουργήματά της εμφανίζονταν συχνά στον αθηναϊκό λαό, αφού, με τις συνθήκες που επικρατούσαν τότε, συχνοί ήταν οι πόλεμοι, άρα συχνά γινόταν η γιορτή των *Επιταφίων*, αναπόσπαστο μέρος των οποίων θεωρήθηκε ο επιτάφιος λόγος.

---

2. Π.χ. στην *Ιλιάδα* έχουμε τους θρήνους της Ανδρομάχης, της Εκάβης και της Ελένης στο νεκρό Έκτορα (ραψωδία Ω), στη λυρική ποίηση έχουμε τους *θρήνους* και τα *εγκώμια*, όπως και τα ελεγειακά επιτύμβια επιγράμματα.

3. Ήδη γνωρίζουμε ότι και ο ίδιος ο Περικλής, δέκα περίπου χρόνια πριν από το λόγο που θα μελετήσουμε, εκφώνησε κι άλλον επιτάφιο, για να τιμηθεί η θυσία των νεκρών του Σαμιακού πολέμου.

Έτσι ο λόγος αυτός απόχτησε σταθερή δομή (κάτι ανάλογο παρατηρούμε στην αττική τραγωδία), το περιεχόμενο και η μορφή του οριοθετήθηκαν. Από τους λίγους, αναλογικά, αττικούς επιταφίους που μας σώθηκαν[4] και από σχετικές μαρτυρίες μπορούμε να περιγράψουμε τη δομή ενός επιταφίου ως εξής:

1. Προοίμιο.
2. Καταγωγή και πρόγονοι: α) εγκώμιο της αττικής γης και της αυτοχθονίας των Αθηναίων, β) ανατροφή και αγωγή του αθηναϊκού λαού, γ) η φιλοπατρία, όπως εκδηλώθηκε στα πολεμικά κατορθώματα (μυθικά και ιστορικά) του αθηναϊκού παρελθόντος.
3. Οι προκείμενοι νεκροί, οι αρετές τους και οι πολεμικοί άθλοι τους.
4. Προτροπή για μίμηση στους νεότερους και παραμυθία (παρηγοριά) στους γονείς και τις χήρες των νεκρών.
5. Επίλογος.

β) Η δομή των επιταφίων

Το σημαντικότερο μέρος, σε έκταση, ήταν το δεύτερο και ιδιαίτερα η τρίτη ενότητά του, όπου γινόταν διεξοδικό εγκώμιο των πολεμικών έργων των προγόνων. Η επιμονή αυτή εξηγείται από δυο λόγους: α) Από το θαυμασμό των προγόνων, που τους θεωρούσαν αξεπέραστα πρότυπα αρετής, β) Το έργο των νεκρών που ο ρήτορας θέλει να τιμήσει παίρνει αξία, με το να εμφανίζεται ως αντάξια συνέχεια του αξιοθαύμαστου έργου των προγόνων. Έτσι η θυσία των νεότερων συνδεόταν με το παρελθόν, ενσωματωνόταν στην εθνική ιστορία, υψωνόταν στη σφαίρα της αιωνιότητας. Αυτό εξηγεί και την ιδιαίτερη έκταση που αφιέρωνε ο ρήτορας στην ανάπτυξη του μέρους που αφορούσε στα πολεμικά κατορθώματα των νεκρών που τη μέρα εκείνη τιμούσε η πόλη.

---

4. Κατά τη χρονολογική τους σειρά: α) Του Περικλή (431 π.Χ.), β) του Γοργία (απόσπασμα, κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου, γ) του Λυσία (392), δ) του Πλάτωνα (πλαστός επιτάφιος στο διάλογο *Μενέξενος*, για τους νεκρούς των πολέμων πριν από την ανταλκίδεια ειρήνη (362, ε) του Δημοσθένη (338) και στ) του Υπερείδη (322 π.Χ.). Από αυτούς, εκείνοι που, κατά μεγαλύτερη πιθανότητα, απαγγέλθηκαν στον Κεραμεικό είναι ο α΄, ο ε΄ και ο στ΄.

iii) Η δομή και το περιεχόμενο του Επιταφίου του Περικλή

Η διάρθρωση

Η διάρθρωση του *Επιταφίου* του Περικλή είναι η ακόλουθη:

1. Προοίμιο (Κεφ. 35):
2. Πρώτο μέρος (Κεφ. 36-41): Έπαινος των προγόνων (36, 1-2)· της σύγχρονης γενιάς (36, 3). Έπαινος του αθηναϊκού πολιτεύματος και των τρόπων που ζει ο Αθηναίος (37-41).
3. Δεύτερο μέρος (Κεφ. 42-43): Έπαινος των νεκρών, προτροπή στους επιζώντες.
4. Τρίτο μέρος (Κεφ. 44-45): Παραμυθία και συμβουλές στους γονείς, στα παιδιά, τους αδερφούς και τις συζύγους των νεκρών.
5. Επίλογος (46).

Αποκλίσεις από τη συνήθη δομή των επιταφίων

Αν συγκρίνουμε το διάγραμμα αυτό με τη δομή ενός συνηθισμένου επιταφίου, δεν είναι δύσκολο να διαπιστώσουμε τις διαφορές που υπάρχουν: παραλείποντας τις λεπτομέρειες, ο *Επιτάφιος* του Περικλή διαφοροποιείται βασικά από τους άλλους, καθώς, αντί να του δίνει τη μεγαλύτερη έκταση, προσπερνά με μια σύντομη φράση τον έπαινο του αθηναϊκού παρελθόντος και αναφέρεται συνοπτικά, γενικά και αόριστα στα πολεμικά έργα των νεκρών της χρονιάς. Αντίθετα αφιερώνει το μεγαλύτερο μέρος του στην ενότητα που αναφέρεται στο αθηναϊκό πολίτευμα και αναλύει τους λόγους που οδήγησαν την πόλη στο μεγαλείο.

Ο έπαινος της αθηναϊκής πολιτείας

Κεντρική ιδέα του λόγου, θα λέγαμε, είναι: *ἀπὸ δὲ οἵας ἐπιτηδεύσεως ἦλθομεν ἐπ' αὐτὰ* (δηλ. στο μεγαλείο αυτό) *καὶ μεθ' οἵας πολιτείας καὶ τρόπων ἐξ οἵων μεγάλα ἐγένετο* (κεφ. 36), δηλαδή: ποιες αρχές συμπεριφοράς μάς οδήγησαν σ' αυτά τα πολεμικά κατορθώματα, με ποιο πολίτευμα και χάρη σε ποια στοιχεία του χαρακτήρα μας έγιναν αυτά τόσο μεγάλα – αυτά θα αναπτύξω. Το κύριο μέρος του λόγου λοιπόν είναι ένας εμπνευσμένος ύμνος στα πολιτικά, οικονομικά, κοινωνικά, πολεμικά και πνευματικά επιτεύγματα της αθηναϊκής πολιτείας την εποχή που την κατηύθυνε ο Περικλής. Το τι είναι η Αθήνα στην εποχή του και το τι κάθε κράτος όφειλε να είναι μας δίνει ο Θουκυδίδης. Παρουσιάζει την εικόνα του αθηναϊκού

πολιτεύματος, όπως ήθελε να το διαμορφώσει ο Περικλής και όπως το αντίκριζε και ο ίδιος, περισσότερο σαν ιδανικό παρά σαν συντελεσμένη πραγματικότητα. Έτσι έχουμε τον ορισμό του βαθύτερου πνεύματος της αθηναϊκής δημοκρατίας, θεωρημένης στο σύνολό της, την εικόνα του πολιτισμού της σ' όλο του το πλάτος και την πληρότητα· μια εικόνα της πόλης γεμάτη από μετρημένη ελευθερία και εσωτερική αξιοπρέπεια.

Η αντιπαράθεση Αθήνας-Σπάρτης

Για να τα εκφράσει όλα αυτά πιο έντονα, ο Θουκυδίδης χρησιμοποίησε την αντίθεση: είτε φανερά είτε με υπονοούμενα αντιπαραθέτει στα χαρακτηριστικά της Αθήνας τα αντίστοιχα της μεγάλης αντίπαλης πόλης, της Σπάρτης. Όμως, από ένα σημείο και ύστερα, η αντιπαράθεση αυτή δεν μπορεί να συνεχιστεί, επειδή η Αθήνα παρουσίασε δραστηριότητα σε τομείς που η Σπάρτη ακόμα ούτε τους υποψιαζόταν. Έτσι τελικά η Αθήνα υψώνεται, μοναδική και ασύγκριτη, σε ένα αξεπέραστο μεγαλείο, για το οποίο θα έχουν να λένε οι γενιές που θα έρθουν. Παρακολουθούμε πια τη φιλοτέχνηση του ιδανικού προτύπου του ανθρώπου και της πολιτείας με την απόλυτη αυτάρκεια και ευδαιμονία.

Ύφος και γλώσσα του Επιταφίου

Για να ντύσει το περιεχόμενο αυτό με την καταλληλότερη καλλιτεχνική μορφή, ο Θουκυδίδης προέκρινε να δώσει μια μεγαλοπρέπεια στο ρυθμό του λόγου. Δεν απευθύνεται μόνο στο μυαλό, αλλά και στην καρδιά ο λόγος του· υπάρχει μια ζεστασιά που πηγάζει και από το ύφος του λόγου αυτού· ένα ύφος δουλεμένο, σε σημείο που καμιά φορά φαίνεται εξεζητημένο, μας κερδίζει όμως καθώς είναι κατάσπαρτο από τόνους ποιητικούς και εκπληκτικές σε δραστικότητα εκφράσεις. Γλώσσα του *Επιταφίου* είναι αυτή της Ιστορίας του Θουκυδίδη, η λογοτεχνική αττική διάλεκτος, με ορισμένες ιδιομορφίες.

iv) Η θέση του Επιταφίου μέσα στην ιστορία του Θουκυδίδη

Εισαγωγικά

Όπως ήδη έχουμε πει, σε μια βιαστική θεώρηση η παρουσία του *Επιταφίου* μέσα στην ιστορία του Θουκυδίδη δε φαίνεται απαραίτητη· ενώ γραμματολογικά ανήκει στις δημηγορίες, η λειτουργία του μέσα στην *Ιστορία* είναι διαφορετική από αυτές.

Φτάνει να σκεφτούμε ότι, ενώ στα 20 χρόνια πολέμου που περιγράφει ο Θουκυδίδης (431-411 π.Χ.) πολλές φορές οι Αθηναίοι υποχρεώθηκαν να τιμήσουν και με επιτάφια ομιλία τους νεκρούς πολύ σημαντικότερων μαχών, τον βλέπουμε να παραθέτει μόνο του Περικλή τον *Επιτάφιο*, που μάλιστα εκφωνήθηκε πάνω στους τάφους λίγων νεκρών, αυτών που σκοτώθηκαν σε μάχες μικρής σημασίας κατά το πρώτο έτος του πολέμου[5]. Πώς λοιπόν δικαιολογείται η παρουσία του *Επιταφίου* μέσα στο έργο του ιστορικού; Η εξήγηση της απορίας αυτής είναι διπλή:

Θουκυδίδης και Περικλής

α) Ο Θουκυδίδης ανάμεσα σ' όλους τους συγχρόνους του ξεχώρισε τον Περικλή και δέχτηκε ισχυρή επίδραση από την προσωπικότητά του. Κι αυτό, επειδή ο Περικλής επέδειξε σε σπάνιο βαθμό ικανότητα να πείθει και να χειραγωγεί το λαό, ανιδιοτέλεια, πραγματική αγάπη για την πόλη και ήταν φωτισμένος οπαδός της κοινωνικής και πνευματικής πρωτοπορίας της εποχής του, χωρίς όμως να επιχειρεί προκλητικές και απότομες ανατροπές των θεσμών. Θέλησε λοιπόν να στήσει το μνημείο του μεγάλου Αθηναίου πολιτικού επιβλητικό, να δείξει όσο γίνεται παραστατικότερα την αρετή του ολοκληρωμένη: και στα έργα και στα λόγια. Για το σκοπό αυτό αφιέρωσε μεγάλο μέρος του πρώτου και του δεύτερου βιβλίου της *Ιστορίας* του στις ενέργειες και στις δημηγορίες του Περικλή. Κυρίως είναι στις δεύτερες που διαφαίνεται η μοναδική προσωπικότητα του πνευματικού ανθρώπου και του πολιτικού που ήταν ο Περικλής. Έτσι καλό είναι ο *Επιτάφιος* να συσχετίζεται με τις δύο άλλες δημηγορίες (βλ. παρακάτω σελ. 21). Το τμήμα αυτό της συγγραφής του Θουκυδίδη που είναι αφιερωμένο στον Περικλή θα κλείσει με τον περίφημο χαρακτηρισμό του πολιτικού από τον ιστορικό (βλ. παρακάτω σελ. 21). Με τον *Επιτάφιο* λοιπόν ο Θουκυδίδης δίνει μια συμπληρωματική απεικόνιση της προσωπικότητας του Περικλή, για να φωτίσει καλύ-

5. Πρόκειται για συμπλοκές που έγιναν όταν ο Αρχίδαμος εισέβαλε στην Αττική, για την ιπομαχία με τους Βοιωτούς και για τις επιχειρήσεις στην Ποτείδαια.

τερα ορισμένες ιδέες που αποτελούσαν την πολιτική φιλοσοφία του. Με τον *Επιτάφιο* το πορτρέτο ενός φωτισμένου και συστηματικού στις ενέργειές του Περικλή συμπληρώνεται, και παίρνει νέες διαστάσεις η πολιτική που αυτός αντιπροσώπευε.

Θουκυδίδης και Αθήνα

β) Ο Θουκυδίδης υπήρξε εραστής της Αθήνας. Δε θα καταπιανόταν με την ιστορική συγγραφή, αν δεν πίστευε ότι μ' αυτό τον τρόπο θα πληροφορούσε τους μεταγενέστερους για το πολιτικό και πολιτιστικό θαύμα που συντελέστηκε στην πόλη του. Η πολιτική του σκέψη και η ιστορία του γεννήθηκαν από την αγάπη προς την Αθήνα του Περικλή. Ύστερα από αυτά, πολύ λογικό είναι να θέλησε να δώσει την ιδανική εικόνα της πόλης, πριν αυτή αμαυρωθεί από τις αποτυχίες που τη βρήκαν στον πόλεμο – πρώτη και μεγαλύτερη ο θάνατος του Περικλή. Δεν υπήρχε λοιπόν στιγμή καταλληλότερη από το τέλος του πρώτου χρόνου του πολέμου, όταν η Αθήνα αντιμετώπισε χωρίς δυσκολία τον αντίπαλο συνασπισμό και βγήκε αλώβητη, διατηρώντας όλη τη δύναμη και την ακτινοβολία της, για να ακουστεί το εγκώμιό της.

Έτσι, ενώ ο λόγος αυτός εξωτερικά παρουσιάζεται ως επιτάφιος των νεκρών του 431 π.Χ., στην πραγματικότητα είναι ο επιτάφιος μιας μεγάλης πολιτείας στην πιο κλασική της μορφή. Για τον αναγνώστη που ξέρει την καταστροφή που περίμενε την αθηναϊκή ηγεμονία, αυτή η πραγματικότητα γίνεται ιδιαίτερα αισθητή. Και ο Θουκυδίδης έκρινε ότι το καταλληλότερο πρόσωπο, για να εκφωνήσει το μνημειώδες εγκώμιο της αθηναϊκής πολιτείας, ήταν ο δημιουργός της, ο *πρῶτος ἀνήρ* της ο Περικλής.

Γ' ΠΕΡΙΚΛΗΣ Ο ΞΑΝΘΙΠΠΟΥ (500, περ. - 429 π.Χ.)

Τα βιογραφικά

Ο ΗΡΟΔΟΤΟΣ, στο κεφάλαιο VI 131 της *Ιστορίης* του, κάνει λόγο για το γάμο της Αγαρίστης, της θυγατέρας του τυράννου της Σικυώνας Κλεισθένη, ο οποίος ήταν παππούς του θεμελιωτή της αθηναϊκής δημοκρατίας Κλεισθένη (τέλη 6 π.Χ. αι.). Το όνομά της δόθηκε στην εγγονή της, Αγαρίστη, που την παντρεύτηκε ο Αθηναίος Ξάνθιππος· λοιπόν, «ενώ ήταν έγκυος, είδε όνειρο στον ύπνο της· της φάνηκε δηλαδή πως γέννησε λιοντάρι· κι ύστερ' από λίγες μέρες χάρισε στον Ξάνθιππο αγόρι, τον Περικλή».

Πολιτική σταδιοδρομία

«Λέων» λοιπόν, με τη συμβολική έννοια της λέξης, πριν ακόμη γεννηθεί, επονομάστηκε ο Περικλής – προγνωστικό που επαληθεύτηκε εντυπωσιακά. Γιατί αναδείχτηκε μεγάλος ηγέτης· πρωταγωνίστησε στην πολιτική σκηνή της Αθήνας από το 460 π.Χ. ως το θάνατό του· είναι χαρακτηριστικό ότι υπήρξε ο μόνος που επανεκλεγόταν «στρατηγός» της αθηναϊκής δημοκρατίας συνεχώς για δεκαπέντε χρόνια (443-429 π.Χ.), πράγμα για το οποίο απαιτήθηκε ειδική «συνταγματική» ρύθμιση του θεσμού των στρατηγών. Δικαίωσε αυτή τη μοναδική κυριαρχία του σε μια δημοκρατική πολιτεία, αλλά και στον πρωταγωνιστικό του ρόλο στον ελληνικό κόσμο της εποχής του γενικότερα, αφού:

Το έργο του Περικλή

α) Εδραίωσε την «Αθηναϊκή Συμμαχία» και αύξησε τις εισφορές των συμμάχων, προς όφελος της πόλης του. Ταυτόχρονα επεξέτεινε την επιρροή της Αθήνας, με την ίδρυση νέων αποικιών σε επίκαιρα σημεία.

β) Μεταρρύθμισε ορισμένους θεσμούς της πολιτείας, ώστε το πολίτευμα να πάρει δημοκρατικότερο χαρακτήρα.

γ) Αξιοποίησε την οικονομική ευρωστία της Αθήνας, δημιουργώντας τα περίλαμπρα οικοδομήματα της Ακρόπολης, τα Μακρά τείχη, που ένωναν με ασφάλεια την Αθήνα με το επίνειό της, τον Πειραιά και άλλα μνημειώδη δημόσια έργα.

ΠΕΡΙΚΛΗΣ

δ) Συνέβαλε ουσιαστικά στην πνευματική άνθηση της Αθήνας, ώστε να καταστεί η πόλη του «πρυτανεῖον τῆς σοφίας» του ελληνικού κόσμου.

ε) Ξεπερνώντας την εποχή του, διακήρυξε την ενότητα του ελληνικού κόσμου και προσπάθησε να κάνει πραγματικότητα την «πανελλήνια ιδέα», με την ειρηνική ρύθμιση των διαφορών που υπήρχαν ανάμεσα στις ελληνικές πόλεις-κράτη. Μάλιστα είχε την πρωτοβουλία να ιδρυθεί «πανελλήνια» αποικία στην Κάτω Ιταλία, οι Θούριοι (444 π.Χ.)· στην προσπάθειά του αυτή βρήκε συμπαραστάτες τον Πρωταγόρα και τον Ηρόδοτο, που έγιναν πολίτες της νέας πόλης.

Η διαμόρφωση της πνευματικής του προσωπικότητας

Με όλ' αυτά δε φαίνεται χαριστική πράξη η απόφανση της ιστορίας, σύμφωνα με την οποία η εποχή της ακμής του αρχαίου ελληνικού κόσμου, και ιδιαίτερα της Αθήνας, ο «χρυσοῦς αἰών», είναι ο «αιώνας του Περικλή». Η πτυχή όμως της λαμπρής σταδιοδρομίας του Περικλή, που ενδιαφέρει ιδιαίτερα τον αναγνώστη του *Επιταφίου*, είναι η διαμόρφωση της πνευματικής του προσωπικότητας, του ιδεολογικού του κόσμου. Λοιπόν, στη διαμόρφωσή της δε συνέβαλε μονάχα το ανώτερο πνευματικό επίπεδο που εξασφάλιζε στον χαρισματικό Αθηναίο πολίτη η γενικότερη στάθμη της κλασικής Αθήνας, αλλά και η αξιοποίηση της μαθητείας του κοντά σε φημισμένους δασκάλους (όπως ο Αναξαγόρας και, για τη μουσική, ο Δάμων) και των φιλικών του σχέσεων με μεγάλες προσωπικότητες (Πρωταγόρας, Φειδίας, Σοφοκλής, Ηρόδοτος), όπως και της συμβίωσής του με την περίφημη Ασπασία από τη Μίλητο. Έτσι, στα άλλα ηγετικά του προσόντα: τον σταθερό, ακέραιο και ευθύ χαρακτήρα, την πολιτική διαίσθηση, την τόλμη του να παίρνει κρίσιμες αποφάσεις και την ευθύνη τους,

Η ρητορική του δεινότητα

προστέθηκε η ρητορική δεινότητα, που του απέδωσε τον χαρακτηρισμό «Ολύμπιος», που τον εμφάνιζε ως ένα Δία στον κόσμο των ανθρώπων. Τη δραστικότητα της ρητορικής του, που ήταν αποτέλεσμα της ενίσχυσης των φυσικών του χαρισμάτων από τη διδασκαλία των σοφιστών, μπορούμε να την αντιληφτούμε τόσο από τα όσα η παράδοση μας διέσωσε για

την εντύπωση που είχε κάνει ο επιτάφιος λόγος που εκφώνησε στα 438 π.Χ. για τους νεκρούς του Σαμιακού πολέμου, όσο και από τις τρεις δημηγορίες που καταχώρισε στην *Ιστορία* του ο Θουκυδίδης: αυτήν που εκφώνησε για να πείσει τους Αθηναίους να μην υποχωρήσουν στις αξιώσεις των Λακεδαιμονίων, αλλά να υπερασπιστούν την ηγεμονική τους θέση στην Ελλάδα (βιβλίο Α, κεφ. 140-144), τον *Επιτάφιο* που θα μελετήσουμε και το «κύκνειο άσμα» του, τη δημηγορία που εκφώνησε για να κρατήσει υψηλό το φρόνημα των Αθηναίων, μετά τις πρώτες δοκιμασίες του πολέμου (βιβλίο Β, κεφ. 60-64).

Για να ολοκληρωθεί η σύντομη αυτή παρουσίαση της προσωπικότητας του Περικλή, παραθέτουμε το αριστουργηματικό πορτρέτο του, όπως το φιλοτέχνησε ο Θουκυδίδης (βιβλίο Β, κεφ. 65).

Το πορτρέτο του Περικλή

«Ο Περικλής όσο καιρό κυβέρνησε την πόλη σε περίοδο ειρήνης, τη διοικούσε με σύνεση και την κράτησε μακριά από κλυδωνισμούς· η Αθήνα στις μέρες του έφτασε στο αποκορύφωμα της δύναμής της. Και όταν κηρύχτηκε ο πόλεμος, αποδείχτηκε ότι αυτός και γι' αυτή την περίπτωση είχε προβλέψει και υπολογίσει ορθά τη δύναμη της πόλης... Ο Περικλής, διαθέτοντας την επιβολή που αντλούσε από το κύρος του και την πνευματική του υπεροχή και επειδή είχε αποδειχτεί αναμφισβήτητα εντελώς αδωροδόκητος, κρατούσε χωρίς καταναγκασμό το λαό στην εξουσία του· δεν ήταν το πλήθος που του επέβαλε τις αποφάσεις, αλλά περισσότερο αυτός το καθοδηγούσε. Και αυτό, γιατί η πολιτική του δύναμη δεν προερχόταν από άπρεπες πηγές, ώστε να νιώθει την ανάγκη να τους μιλά κολακευτικά, αλλά το κύρος του του έδινε τη δυνατότητα να λέει σε ορισμένα θέματα τα αντίθετα, ώστε να προκαλεί την οργή τους. Έτσι, όποτε αντιλαμβανόταν ότι από υπερβολική αλαζονία που δεν ταίριαζε στην περίπτωση έδειχναν θρασύτητα, με τις δημηγορίες του τους τιθάσευε ώστε να φοβηθούν. Κι όταν πάλι τους έπιανε παράλογος φόβος, αναστήλωνε ξανά το ηθικό τους. Λοιπόν, το όνομα του πολιτεύματος ήταν βέβαια δημοκρατία, όμως την εξουσία στην πραγματικότητα ασκούσε ο πιο άξιος πολίτης».

Δ' ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΠΑΤΡΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΕΠΙΤΑΦΙΟΥ

Οι δύο αντίθετες απόψεις

Ισως το πιο πολυσυζητημένο πρόβλημα, απ' όσα παρουσίασε ο *Επιτάφιος* που εκφωνήθηκε για τους νεκρούς των μαχών του 431 π.Χ., είναι η πατρότητά του. Δηλαδή ήδη από την αρχαιότητα διατυπώθηκαν δύο αντίθετες απόψεις, για καθεμιά απ' τις οποίες οι υποστηρικτές τους επιστράτευσαν ποικίλα επιχειρήματα, ώστε να επιβάλουν αυτήν που ασπάζονται. Συγκεκριμένα, έχουμε την άποψη εκείνων που θεωρούν το Θουκυδίδη πραγματικό συγγραφέα του λόγου και την αναφορά του ονόματος του Περικλή απλώς συγγραφικό τέχνασμα, για να εκφράσει ο ιστορικός προσωπικές του ιδέες με το δικό του τρόπο· και την αντίθετη άποψη, όσων νομίζουν ότι ο Θουκυδίδης υπήρξε ο στενογράφος μιας δημηγορίας που στο σύνολό της μας τη διέσωσε, όπως την απήγγειλε ο μεγάλος Αθηναίος πολιτικός.

Η συμβιβαστική άποψη

Όμως, από τα όσα ήδη έχουν εκτεθεί στις προηγούμενες σελίδες, φαίνεται ότι η σημασία που δόθηκε στο θέμα αυτό είναι υπερβολική και πρέπει να υποβαθμιστεί. Η προσεκτικότερη μελέτη δείχνει ότι πολύ πιο κοντά στην αλήθεια είναι η συμβιβαστική άποψη ότι: α) ήταν δυνατό ο Περικλής να εκφωνήσει μια επιταφια ομιλία παρόμοια με αυτή που μας σώθηκε – τουλάχιστον σ' ό,τι αφορά τα διανοήματα – χωρίς την παρέμβαση του Θουκυδίδη ή, β) ότι ο Θουκυδίδης, αν η πόλη τού είχε αναθέσει το τιμητικό αυτό χρέος, θα μπορούσε να πλάσει ένα ρητορικό κείμενο με περιεχόμενο το ίδιο βαθύ, πλούσιο και πρωτότυπο, χωρίς να έχει ακούσει το λόγο του Περικλή ή να είχε συμβουλευτεί τις σημειώσεις του. Γιατί στην περίπτωση του *Επιταφίου* έχουμε τη σπάνια αλλά ιδιαίτερα ευτυχισμένη σύμπτωση δύο μεγάλων προσωπικοτήτων, που έχουν την ικανότητα να εισχωρούν στη βαθύτερη ουσία των θεσμών, των καταστάσεων, των γεγονότων και των ανθρώπων και που η ψυχή και των δύο φωτίζεται από τη λάμψη του ίδιου ανώτερου ιδανικού, θερμαίνεται από την ίδια αγάπη: στην περίπτωση του Θουκυδίδη και του Περικλή, πλούτος που γέμιζε την ψυ-

χή και των δυο ήταν η αγάπη για το μεγαλείο στο οποίο έφτασε η δημοκρατική Αθήνα. Κοινή επιθυμία τους ήταν να διασωθεί για τις μελλούμενες γενιές το ιδανικό της αθηναϊκής δημοκρατίας σαν καταστατικός χάρτης του καλύτερου πολιτεύματος και να υμνηθεί η Αθήνα του Περικλή αμέσως πριν από το γεγονός που στάθηκε η αρχή του τέλους, ένα γεγονός που καμιά πολιτική διορατικότητα δεν μπορούσε να προβλέψει: ο λοιμός, του 430 π.Χ.

Τελικές διαπιστώσεις

Αν αυτή η άποψη σχετικά με την πατρότητα του *Επιταφίου* είναι η ορθότερη, δεν έχει πια μεγάλη σημασία για την κατανόηση του λόγου η προσπάθεια να εξακριβωθεί σε κάθε περίπτωση τι ανήκει στον πραγματικό λόγο που εκφώνησε το φθινόπωρο του 431 π.Χ. ο Περικλής και τι στην επεξεργασία, στην οποία τον υπέβαλε ο Θουκυδίδης. Μάλιστα πολύ θα μας βοηθήσει να κατανοήσουμε την ιδιότυπη αυτή μέθοδο συνεργασίας για τη δημιουργία του *Επιταφίου* η εξέταση της θέσης που έχουν μέσα στην ιστορία του Θουκυδίδη οι δημηγορίες, πράγμα που ήδη έχουμε επιχειρήσει παραπάνω. Εκείνο που έχει μεγαλύτερη σημασία και είναι αναμφισβήτητο, είναι το ότι ο *Επιτάφιος* που έχουμε μπροστά μας είναι αντάξιος της πνευματικής προσωπικότητας και του Θουκυδίδη και του Περικλή. Συμβάλλει στη θετική αποτίμηση και των δύο, χωρίς, αντίθετα, να δίνει αφορμή να υποτιμηθεί με όποιο τρόπο είτε ο ιστορικός είτε ο πολιτικός.

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ
Περικλέους Έπιτάφιος

Μετάφραση: Άγγελος Σ. Βλάχος

Γ΄ τάξη Γενικού Λυκείου
Γενικής Παιδείας

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΑΘΗΝΑ

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ

Περικλέους Ἐπιτάφιος

Το κείμενο προέρχεται από τον τόμο «Θουκυδίδου *Ιστορία του Πελοποννησιακού Πολέμου*», μετάφραση του Άγγελου Σ. Βλάχου, Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", Αθήνα 2004 (1998), 7η ανατύπωση, σσ. 144-153.

Εικόνα εξωφύλλου: Επιτύμβια στήλη Ευφήρου

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ
Περικλέους Ἐπιτάφιος

Μετάφραση: Άγγελος Σ. Βλάχος

Γ' τάξη Γενικού Λυκείου
Γενικής Παιδείας

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΑΘΗΝΑ

Συγγραφέας - Μετάφραση:
ΑΓΓΕΛΟΣ Σ. ΒΛΑΧΟΣ

Συντονισμός για το
Παιδαγωγικό Ινστιτούτο:

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΒΕΪΚΟΥ
Σύμβουλος Π.Ι.

ΣΩΤΗΡΗΣ ΓΚΛΑΒΑΣ
Σύμβουλος Π.Ι.

34. Τὸν ἴδιο χειμώνα οἱ Ἀθηναῖοι ὀργάνωσαν, κατὰ τὴν ἀρχαία συνήθεια, τὴν τελετὴ τῆς δημόσιας ταφῆς τῶν πρώτων νεκρῶν τοῦ πολέμου. Ἡ ἑτοιμασία γίνεται μὲ τὸν ἑξῆς τρόπο. Τρεῖς μέρες πρὶν ἀπὸ τὴν τελετὴ κατασκευάζουν μιὰν ἐξέδρα καὶ ἀποθέτουν ἐκεῖ τὰ ὀστὰ τῶν νεκρῶν. Ὁ καθένας, ἂν θέλη, μπορεῖ νὰ φέρη ἕνα ἀφιέρωμα στὸν δικό του. Ὅταν ἔρθη ἡ στιγμὴ τῆς ἐκφορᾶς, τοποθετοῦν φέρετρα κυπαρισσένια ἐπάνω σὲ ἁμάξια. Ἕνα φέρετρο γιὰ κάθε φυλή. Τὰ ὀστὰ τοῦ κάθε νεκροῦ εἶναι στὸ φέρετρο τῆς φυλῆς του. Ἕνα ὅμως φέρετρο τὸ μεταφέρουν κενό. Εἶναι τῶν ἀφανῶν, ἐκείνων ποὺ τὰ σώματα δὲν βρέθηκαν. Στὴν τελετὴ πηγαίνει ὅποιος θέλει, εἴτε πολίτης εἴτε ξένος. Πηγαίνουν καὶ οἱ γυναῖκες, συγγενεῖς, ποὺ στέκονται μπροστὰ στὸν τάφο καὶ μοιρολογοῦν. Ἀποθέτουν τοὺς νεκροὺς στὸ δημόσιο νεκροταφεῖο ποὺ βρίσκεται στὸ ὡραιότερο προάστιο τῆς πόλης. Ἐκεῖ θάβουν πάντα τοὺς νεκροὺς τοῦ πολέμου. Μόνη ἐξαίρεση ἔκαναν γιὰ ὅσους ἔπεσαν στὸν Μαραθώνα. Αὐτούς, γιὰ τὴν ἐξαιρετική τους ἀνδρεία, ἔκριναν πὼς ἔπρεπε νὰ τοὺς θάψουν στὸν τόπο τῆς μάχης. Ὅταν τοὺς σκεπάση ἡ γῆ, ἕνας πολίτης, ξεχωριστὸς γιὰ τὴν ἀξία του καὶ τὰ χαρίσματά του, ὁρισμένος ἀπὸ τὴν Πολιτεία, κάνει τὸν ἔπαινο τῶν νεκρῶν. Ἔπειτα ὁ κόσμος φεύγει. Ἔτσι γίνεται ἡ ταφή. Ὅσο βαστοῦσε ὁ πόλεμος, κρατοῦσαν τὴν συνήθεια αὐτὴ κάθε φορὰ ποὺ ἔπρεπε. Γιὰ τοὺς πρώτους νεκροὺς τοῦ πολέμου ὅρισαν νὰ μιλήση ὁ Περικλῆς τοῦ Ξανθίππου. Ὅταν ἦρθε ἡ στιγμὴ προχώρησε ἀπὸ τὸ μνημεῖο, ἀνέβηκε σ' ἕνα ψηλὸ βῆμα γιὰ νὰ τὸν ἀκούη τὸ συγκεντρωμένο πλῆθος καὶ εἶπε:

35. «Οἱ περισσότεροι ἀπὸ ὅσους ἔχουν μιλήσει ἀπὸ τὸ βῆμα αὐτό, ἐπαινοῦν τὸν νομοθέτη ποὺ πρόσθεσε στὰ ἄλλα μέρη τῆς τελετῆς τὴν ἐκφώνηση λόγου, γιατὶ θεωροῦν πὼς εἶναι ὡραῖο νὰ γίνεται ὁ ἔπαινος τῶν νεκρῶν τοῦ πολέμου στὴν

ταφή τους. Ἐγὼ τολμῶ νὰ πιστεύω πὼς ἄνδρες ποὺ δοξάστηκαν μὲ τὰ ἔργα τους, μὲ ἔργα μόνο θὰ ταίριαζε νὰ τιμηθοῦν, ἔργα ὅπως ἡ δημόσια αὐτὴ ἑτοιμασία ποὺ βλέπετε ἐδῶ, γύρω ἀπὸ τὸν τάφο τους, καὶ μ' αὐτὸν τὸν τρόπο νὰ μὴν κινδυνεύη ἡ δόξα πολλῶν ἀπὸ τὴν ἐκτίμηση ἑνός μόνο ἀνθρώπου, ποὺ ἴσως ὑστερήση, ἴσως ὑπερβάλη. Δύσκολο εἶναι νὰ μιλήση κανεὶς ὅπως ταιριάζει σὲ θέμα ὅπου χρειάζεται κόπος γιὰ νὰ γίνη πιστευτὴ καὶ ἡ ἁπλὴ ἀλήθεια. Γιατὶ ὁ εὐνοϊκὸς ἀκροατής, ποὺ ξέρει τὰ πράγματα, θὰ θεωρήση τὰ ὅσα ἀκούει κατώτερα ἀπὸ ὅσα θέλει καὶ περιμένει ν' ἀκούση, ἐνῶ ὁ ἀκροατὴς ποὺ δὲν τὰ ξέρει, θὰ νομίση, ἀπὸ φθόνο, πὼς λέγονται ὑπερβολὲς ἂν τύχη κι ἀκούση κάτι ποὺ εἶναι ἀνώτερο ἀπὸ τὶς δυνάμεις του. Τὸν ἔπαινο γιὰ τοὺς ἄλλους τὸν ἀνεχόμαστε τόσο μόνο ὅσο πιστεύομε πὼς κ' ἐμεῖς οἱ ἴδιοι θὰ μπορούσαμε νὰ τὸν ἀξίζωμε. Καθετὶ ποὺ εἶναι ἀνώτερό μας, ἀπὸ φθόνο, δὲν τὸ πιστεύομε. Ἀφοῦ ὅμως οἱ παλιοὶ ἐθεώρησαν πὼς ἡ συνήθεια εἶναι σωστή, πρέπει κ' ἐγὼ νὰ συμμορφωθῶ μὲ τὸν νόμο καὶ νὰ προσπαθήσω νὰ ἱκανοποιήσω, ὅσο μπορῶ, τὴν ἐπιθυμία καὶ τὴν προσδοκία τοῦ καθενός σας.

36. »Θ' ἀρχίσω ἀπὸ τοὺς προγόνους μας. Δίκαιο καὶ σωστὸ σὲ τέτοια ὥρα νὰ τοὺς κάνωμε τὴν τιμὴ τῆς μνήμης. Γιατὶ ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ οἱ ἴδιοι πάντα ἔζησαν σ' αὐτὴ τὴ γῆ καὶ χάρη στὴν ἀνδρεία τους μᾶς τὴν παράδωσαν ἐλεύθερη. Ἔπαινος ταιριάζει στοὺς προγόνους μας, ἀλλὰ ἀκόμα μεγαλύτερος στοὺς πατέρες μας. Ἐμόχθησαν γιὰ νὰ προσθέσουν σ' ἐκεῖνα ποὺ κληρονόμησαν τὴν ὅση ἐξουσία καὶ δύναμη μᾶς ἀφῆκαν. Ἀλλὰ κ' ἐμεῖς οἱ ἴδιοι, ὅσοι εἴμαστε σὲ ὥριμη ἡλικία, αὐξήσαμε τὴν δύναμη τῆς πολιτείας καὶ τῆς δώσαμε ἀπόλυτη αὐτάρκεια καὶ σὲ καιρὸ εἰρήνης καὶ σὲ πόλεμο. Δὲν θὰ μακρυγορήσω γιὰ τὰ πολεμικὰ κατορθώματα ποὺ μᾶς ἔδωσαν τὴν σημερινή μας κυριαρχία οὔτε γιὰ τὶς ἐπιδρομές, βαρβαρικὲς ἢ ἑλληνικές, ποὺ ἀποκρούσαμε ἐμεῖς καὶ οἱ πατέρες μας. Αὐτὰ σᾶς εἶναι γνωστὰ καὶ θὰ τὰ παραλείψω. Ἀλλὰ πρὶν ἔρθω στὸν ἔπαινο τῶν ἀνδρείων αὐτῶν, θέλω πρῶτα νὰ μιλήσω γιὰ τοὺς θεσμοὺς καὶ τὶς ἀρχὲς ποὺ ἔχομε ἐφαρμόσει γιὰ νὰ προσδώσωμε στὴν πολιτεία τὸ σημερινό της μεγαλεῖο, γιατὶ νομίζω πὼς σὲ τέτοια στιγμὴ ταιριάζει νὰ εἰπωθοῦν αὐτὰ καὶ εἶναι ὠφέλιμο νὰ τ' ἀκούσουν ὅσοι πολίτες ἢ ξένοι εἶναι συγκεντρωμένοι ἐδῶ.

37. »Τὸ πολίτευμα ποὺ ἔχομε σὲ τίποτε δὲν ἀντιγράφει τὰ ξένα πολιτεύματα. Ἀντίθετα, εἴμαστε πολὺ περισσότερο ἐμεῖς παράδειγμα γιὰ τοὺς ἄλλους

παρὰ μιμητές τους. Τὸ πολίτευμά μας λέγεται Δημοκρατία, ἐπειδὴ τὴν ἐξουσία δὲν τὴν ἀσκοῦν λίγοι πολίτες, ἀλλὰ ὅλος ὁ λαός. Ὅλοι οἱ πολίτες εἶναι ἴσοι μπροστὰ στὸν νόμο γιὰ τὶς ἰδιωτικές τους διαφορές. Γιὰ τὰ δημόσια ἀξιώματα προτιμῶνται ἐκεῖνοι ποὺ εἶναι ἱκανοὶ καὶ τὰ ἀξίζουν καὶ ὄχι ἐκεῖνοι ποὺ ἀνήκουν σὲ μιὰ ὁρισμένη τάξη. Κανείς, ἂν τύχη καὶ δὲν ἔχει κοινωνικὴ θέση ἢ ἂν εἶναι φτωχός, δὲν ἐμποδίζεται γι' αὐτὸ νὰ ὑπηρετήση τὴν πολιτεία, ἂν ἔχη κάτι ἄξιο νὰ προσφέρη. Στὴ δημόσια ζωή μας εἴμαστε ἐλεύθεροι, ἀλλὰ καὶ στὶς καθημερινές μας σχέσεις δὲν ὑποβλέπομε ὁ ἕνας τὸν ἄλλο, δὲν θυμώνομε μὲ τὸν γείτονά μας ἂν διασκεδάζη καὶ δὲν τοῦ δείχνομε ὄψη πειραγμένου πού, ἂν ἴσως δὲν τὸν βλάφτη, ὅμως τὸν στενοχωρεῖ. Ἂν, ὡστόσο, ἡ αὐστηρότητα λείπη ἀπὸ τὴν καθημερινή μας ζωή, στὰ δημόσια πράγματα, ἀπὸ ἐσωτερικὸ σεβασμό, δὲν παρανομοῦμε. Σεβόμαστε τοὺς ἄρχοντες, πειθαρχοῦμε στοὺς νόμους, καί, μάλιστα, σὲ ὅσους ἔχουν γίνει γιὰ νὰ προστατεύουν τοὺς ἀδυνάτους καὶ ὅσους πού, ἂν καὶ ἄγραφοι, εἶναι ντροπὴ νὰ τοὺς παραβαίνει κανείς.

38. »Μὲ συχνὲς θυσίες καὶ ἀγῶνες φροντίσαμε νὰ μετριάζωμε τοὺς κόπους τῆς ἐργασίας καὶ νὰ ξεκουράζωμε τὸ πνεῦμα μας. Ἔχομε εὐχάριστη ἰδιωτικὴ ὁ καθένας μας ζωὴ κ' ἡ ἀπόλαυσή της ἀποδιώχνει τὴν στενοχώρια. Ἡ ἔκταση τῆς κυριαρχίας μας εἶναι τόσο μεγάλη, ὥστε μποροῦμε καὶ φέρνομε ἀπὸ τὴν πᾶσα γῆ τὰ πάντα κ' ἔτσι χαιρόμαστε τὰ ξένα ἀγαθὰ ὅσο καὶ τὰ δικά μας.

39. »Καὶ στὰ πολεμικὰ πράγματα διαφέρομε ἀπὸ τοὺς ἐχθρούς μας. Ἡ πόλη μας εἶναι φιλόξενη γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους καὶ δὲν ὑπάρχει σὲ μᾶς νόμος ξενηλασίας ποὺ νὰ ἐμποδίζη τὸν ξένο νὰ μάθη ἢ νὰ δῆ κάτι ποὺ θὰ μποροῦσε, ἂν δὲν ἦταν κρυφό, νὰ ὠφελήση τὸν ἐχθρό μας ποὺ θὰ τὸ ἔβλεπε. Καὶ τοῦτο, ἐπειδὴ πιστεύομε περισσότερο στὴν ἀξία μας παρὰ σὲ μυστικὲς ἑτοιμασίες καὶ στρατηγήματα. Καὶ στὴν ἀνατροφή, ἐνῶ οἱ ἐχθροί μας ἀπ' τὰ μικρά τους χρόνια ὑποβάλλονται στὴν πιὸ σκληρὴ ἐκγύμναση, ἐμεῖς ἔχομε εὐχάριστη ζωή, χωρὶς γι' αὐτὸ νὰ ὑστεροῦμε στὸ νὰ ἀντιμετωπίζουμε τοὺς ἴδιους κινδύνους. Καὶ νὰ ἡ ἀπόδειξη. Ποτὲ οἱ Λακεδαιμόνιοι δὲν κάνουν, μόνοι τους, ἐπιδρομὲς ἐδῶ, στὴ γῆ μας. Ἔρχονται πάντα μὲ τοὺς συμμάχους τους. Ἐνῶ ἐμεῖς, μόνοι εἰσβάλλομε σὲ ἐχθρικὲς χῶρες καὶ τίς περισσότερες φορὲς νικοῦμε εὔκολα, σὲ ξένη γῆ, ἐκείνους ποὺ ὑπερασπίζονται τὰ ἴδια τους τὰ σπίτια. Ἐχθρός μας κανεὶς δὲν ἔχει, ὡς τώρα,

ἀντικρύσει, συγκεντρωμένη, ὁλόκληρη τὴ δύναμή μας, ἀφοῦ ἐμεῖς καὶ ναυτικὸ πρέπει νὰ ἐπανδρώνωμε καὶ στρατὸ νὰ στέλνωμε σὲ πολλὰ μέρη. Ἂν ὁ ἐχθρὸς συναντήση κάπου ἕνα μικρὸ μέρος τῆς δύναμής μας, καυχιέται, ἂν νικήση, πὼς κατατρόπωσε ὁλόκληρο τὸν στρατό μας. Ἂν νικηθῆ, διαδίδει πὼς βρέθηκε ἀντιμέτωπος μὲ ὅλες τὶς δυνάμεις μας. Ἀντικρύζομε τοὺς κινδύνους πρόθυμα κι ὄχι μὲ βαριὰ καρδιά. Τοὺς ἀντικρύζομε ἀπὸ ἀνδρεία περισσότερο παρὰ ἀπὸ ὑπακοὴ σὲ κάποιο νόμο καὶ τοῦτο εἶναι γιὰ μᾶς κέρδος μεγάλο, γιατὶ δὲν θλιβόμαστε ἀπὸ πρὶν γιὰ τὶς συμφορὲς ποὺ ἴσως ἔρθουν, κι ὅμως, ὅταν ἔρθουν, δὲν εἴμαστε λιγότερο γενναῖοι ἀπὸ ἐκείνους ποὺ παιδεύονται ἀδιάκοπα.

40. »Αὐτὰ εἶναι, μαζὶ μὲ πολλὰ ἄλλα, ποὺ κάνουν θαυμαστὴ τὴν πόλη μας. Ἀγαποῦμε τὸ ὡραῖο, ἀλλὰ μένομε ἁπλοὶ καὶ φιλοσοφοῦμε χωρὶς νὰ εἴμαστε νωθροί. Τὸν πλοῦτο μας τὸν ἔχομε γιὰ νὰ τὸν χρησιμοποιοῦμε σὲ ἔργα καὶ ὄχι γιὰ νὰ τὸν καυχιόμαστε. Δὲν θεωροῦμε ντροπὴ τὴ φτώχεια. Ντροπὴ εἶναι νὰ μὴν τὴν ἀποφεύγη κανεὶς δουλεύοντας. Οἱ ἴδιοι, ἐμεῖς, φροντίζομε καὶ τὶς ἰδιωτικὲς μας ὑποθέσεις καὶ τὰ δημόσια πράγματα κ' ἐνῶ ὁ καθένας μας φροντίζει τὶς δουλειές του, τοῦτο δὲν μᾶς ἐμποδίζει νὰ κατέχωμε καὶ τὰ πολιτικά. Μόνο ἐμεῖς θεωροῦμε πὼς εἶναι ὄχι μόνον ἀδιάφορος, ἀλλὰ καὶ ἄχρηστος ἐκεῖνος ποὺ δὲν ἐνδιαφέρεται στὰ πολιτικά. Ἐμεῖς οἱ ἴδιοι κρίνομε κι ἀποφασίζομε γιὰ τὰ ζητήματά μας καὶ θεωροῦμε πὼς ὁ λόγος δὲν βλάφτει τὸ ἔργο. Ἀντίθετα, πιστεύομε πὼς βλαβερὸ εἶναι τὸ νὰ ἀποφασίζη κανεὶς χωρὶς νὰ ἔχει φωτιστῆ. Διαφέρομε ἀπὸ τοὺς ἄλλους καὶ σὲ τοῦτο. Εἴμαστε τολμηροί, κι ὅμως ζυγίζομε καλὰ τὴν κάθε ἐπιχείρησή μας, ἐνῶ τοὺς ἄλλους ἡ ἄγνοια τοὺς κάνει θρασεῖς κ' ἡ γνώση ἀναποφάσιστους. Ἐκεῖνοι πρέπει νὰ κρίνωνται γενναιότεροι, ὅσοι ξέρουν καλὰ ποιὸ εἶναι τὸ εὐχάριστο καὶ ποιὸ τὸ φοβερὸ κι ὅμως δὲν προσπαθοῦν ν' ἀποφύγουν τὸν κίνδυνο. Καὶ στὴν διάθεσή μας ἀπέναντι στοὺς ξένους διαφέρομε ἀπ' τοὺς πολλούς, γιατὶ ἀποκτοῦμε φίλους εὐεργετώντας τους καὶ ὄχι περιμένοντας ἀπ' αὐτοὺς κάποιο καλό. Ἡ φιλία τοῦ εὐεργέτη εἶναι πιὸ σταθερή, γιατὶ προσπαθεῖ νὰ διατηρήση τὸν δεσμό του μὲ τὸν ἄλλο, ἐνῶ ἐκεῖνος ποὺ χρωστάει χάρη εἶναι λιγότερο πρόθυμος, θεωρώντας τὴν εὐγνωμοσύνη του σὰν χρέος κι ὄχι σὰν αἴσθημα. Μόνοι ἐμεῖς σκορποῦμε ἁπλόχερα τὶς εὐεργεσίες μας, ὄχι ἀπὸ συμφεροντολογικοὺς ὑπολογισμούς, ἀλλὰ ἀπὸ φιλελεύθερη γενναιοδωρία.

41. »Μὲ μιὰ λέξη, τολμῶ νὰ τὸ πῶ, ἡ Ἀθήνα εἶναι ὁ δάσκαλος τῶν Ἑλλήνων καὶ νομίζω πὼς ὁ κάθε μας πολίτης θὰ μποροῦσε, μὲ τὴν μεγαλύτερη εὐκολία καὶ χάρη, πολλὰ καὶ ἄξια ἔργα νὰ κάνη σὲ πολλὲς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς. Ὅτι αὐτὸ ποὺ λέω δὲν εἶναι ρητορικὸς κομπασμός, ἀλλὰ ἡ ἀλήθεια ἡ πραγματική, τὸ δείχνει ἡ δύναμη τῆς πολιτείας πού, μόνη ἀπ' ὅλες τὶς ἄλλες πόλεις, εἶναι ἀνώτερη ἀπὸ τὴν φήμη της στὴν ὥρα τῆς δοκιμασίας, ἡ μόνη ποὺ οἱ ἐχθροί της, ὅταν τοὺς νικήσωμε δὲν ἀγανακτοῦν ἐπειδὴ κατατροπώθηκαν ἀπὸ ἀναξίους, ἡ μόνη ποὺ οἱ σύμμαχοί της δὲν μποροῦν νὰ ποῦν ὅτι ἔχουν ἀνάξιο ἀρχηγό. Τὴν δύναμή μας δὲν τὴν ἀποκτήσαμε μὲ ἄσημες, ἀλλὰ μὲ λαμπρὲς πράξεις καὶ γι' αὐτὸ μᾶς θαυμάζουν καὶ θὰ μᾶς θαυμάζουν πάντα, χωρὶς νὰ ἔχωμε ἀνάγκη ἀπὸ ἕναν Ὅμηρο γιὰ νὰ τραγουδήση τὶς πράξεις μας οὔτε ἀπὸ κανέναν ἄλλο ποιητὴ ποὺ θὰ μάγευε προσωρινὰ μὲ τὰ ὡραῖα του λόγια, ἀλλὰ θὰρχόταν ἀργότερα ἡ γνώση τῆς ἀλήθειας νὰ μᾶς ζημιώση. Ἡ τόλμη μας ἀνάγκασε τὴν πᾶσα γῆ καὶ θάλασσα νὰ μᾶς ἀνοίξουνε τὸ διάβα καὶ παντοῦ ἐστήσαμε μνημεῖα ἀθάνατα γιὰ τὰ καλὰ ἢ τὰ κακὰ ποὺ μᾶς ἔτυχαν. Γιὰ μιὰ τέτοια πατρίδα καὶ γιὰ νὰ μὴν τοὺς τὴν στερήσουν, οἱ γενναῖοι αὐτοὶ σκοτώθηκαν στὴ μάχη, καὶ, ὅσοι ζοῦμε, φυσικὸ εἶναι νὰ εἴμαστε ἕτοιμοι νὰ ὑποστοῦμε ὁ,τιδήποτε γιὰ χάρη της.

42. »Μίλησα πολὺ γιὰ τὴν πολιτεία μας, γιατὶ θέλησα ν' ἀποδείξω πὼς ὁ δικός μας ἀγώνας δὲν εἶναι ὁ ἴδιος μὲ τὸν ἀγώνα τῶν ἐχθρῶν μας ποὺ δὲν ἔχουν τίποτε τὸ παρόμοιο μὲ αὐτὰ ποὺ ἀνάφερα, γιατὶ θέλησα νὰ στηρίξω σὲ φανερὲς μαρτυρίες τὸν ἔπαινο τῶν γενναίων αὐτῶν. Καὶ εἶπα τὰ περισσότερα ποὺ εἶχα νὰ πῶ, γιατὶ αὐτῶν ποὺ κοίτονται ἐδῶ καὶ τῶν ὁμοίων τους ἡ ἀνδρεία ἐστόλισε τὴν πολιτεία μὲ ὅσα ἐγώ, ὑμνώντας την, εἶπα πὼς ἔχει. Λίγοι εἶναι οἱ Ἕλληνες ποὺ δὲν εἶναι, σὰν καὶ τοὺς γενναίους αὐτούς, κατώτεροι ἀπὸ τὸν ἔπαινο ποὺ τοὺς γίνεται. Νομίζω πὼς ὁ θάνατός τους καὶ φανέρωσε καὶ ἀπαθανάτισε τὴν ἀνδρεία τους. Ἂν σὲ ἄλλα φανερωθῆ κανεὶς κάπως κατώτερος, ὅμως πεθαίνοντας γιὰ τὴν πατρίδα ἀποκτᾶ τὸ δικαίωμα νὰ κρίνεται μόνο γιὰ τὴν παλληκαριά του. Ὅλοι μαζί, στὴν κοινή τους προσπάθεια, ὠφέλησαν περισσότερο ἀπ' ὅ,τι ἴσως ἔβλαψε ὁ καθένας χωριστὰ στὴν ἀτομική του ζωή. Ἀπὸ τοὺς γενναίους αὐτοὺς κανείς, ἂν ἦταν πλούσιος, δὲν ἐδείλιασε γιὰ νὰ σωθῆ καὶ νὰ ἐξακολουθήση νὰ χαίρεται τὸν πλοῦτο του, κανείς, ἂν ἦταν φτωχός, δὲν προσπάθησε ν' ἀποφύγη τὴν συμφορὰ γιὰ νὰ ἔχη τὴν ἐλπίδα μιᾶς καλύτερης ζωῆς. Λογαριάζοντας πὼς ἀνώτερο ἀπ' ὅλα εἶναι νὰ τιμωρήσουν τὸν ἐχθρὸ καὶ πὼς ἀπ' ὅλους τοὺς κινδύνους αὐτὸς τὸν ὁποῖο ἀντίκρυζαν ἦταν ὁ ἐνδοξότερος, τὸν ἀντιμετώπισαν γιὰ νὰ ἐκδικηθοῦν

τοὺς πολεμίους. Μὴ ξέροντας ἂν θὰ ἐπιτύχουν, βασίστηκαν στὴν ἐλπίδα, στὴν μάχη, ὅμως, ἀπάνω δὲν στηρίχθηκαν παρὰ στὸν ἑαυτό τους γιὰ νὰ πολεμήσουν. Προτίμησαν ν' ἀντισταθοῦν καὶ νὰ πεθάνουν παρὰ νὰ δειλιάσουν καὶ νὰ ζήσουν κι ἀπόφυγαν ἔτσι τὴν ντροπὴ τῆς καταλαλιᾶς, θυσιάζοντας τὴν ζωή τους γιὰ τὸ ἔργο ποὺ εἶχαν ἀναλάβει. Ἡ στιγμὴ ποὺ τοὺς βρῆκε τὸ χτύπημα τῆς μοίρας δὲν ἦταν γι' αὐτοὺς στιγμὴ φόβου, ἀλλὰ δόξας.

43. »Στάθηκαν ἀντάξιοι τῆς πολιτείας ποὺ τοὺς ἀνάθρεψε. Ὅσοι ζοῦμε, πρέπει νὰ εὐχόμαστε νὰ ἔχωμε καλύτερη μοίρα, χωρίς ὅμως νὰ ἔχωμε γι' αὐτὸ φρόνημα λιγότερο τολμηρό, ὅταν ἀντιμετωπίζωμε τὸν ἐχθρό. Δὲν πρέπει νὰ περιοριζόμαστε σὲ λόγια μόνο, γιὰ τὴν κοινὴ ὠφέλεια, γιὰ τὴν ὁποία, χωρὶς νὰ σᾶς πῆ κανεὶς τίποτε ποὺ δὲν τὸ ξέρετε, θὰ μποροῦσε νὰ μιλήση πολύ, ἐξαίροντας πόσο μεγάλο εἶναι τὸ ν' ἀντιστέκεσαι στὸν ἐχθρό. Πρέπει νὰ βλέπετε τὸ μεγαλεῖο τῆς πολιτείας στὶς καθημερινές της ἐκδηλώσεις καὶ νὰ συλλογίζεστε πὼς τῆς τὸ ἔδωσαν ἄνδρες γενναῖοι ποὺ εἶχαν τὸ αἴσθημα τοῦ καθήκοντος καὶ μεγάλη φιλοτιμία σὲ κάθε ἔργο ποὺ ἀναλάμβαναν. Ἂν, καμιά φορά, ἀτυχοῦσαν σὲ κάποιο ἐγχείρημα, δὲν στεροῦσαν ὅμως τὴν πατρίδα ἀπ' τὴν ἀνδρεία τους, γιατὶ θεωροῦσαν πὼς ἡ ὡραιότερη κοινὴ προσφορὰ ἦταν νὰ θυσιαστοῦν γι' αὐτήν. Ὅλοι μαζὶ τῆς πρόσφεραν τὴ ζωή τους κι ὁ καθένας τους λάμβανε ἀθάνατο ἔπαινο καὶ δοξασμένο τάφο, ὄχι τόσο αὐτὸν ὅπου κοίτονται, ὅσο τὴν μνήμη ἐκείνων ποὺ θὰ θέλουν νὰ τοὺς δοξάσουν, γιατὶ τάφος τῶν μεγάλων εἶναι ἡ πᾶσα γῆ καὶ δὲν φανερώνεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ μιᾶς στήλης στὴν πατρική τους χώρα. Καὶ στὰ πιὸ μακρινὰ μέρη, ἡ μνήμη τους, ἄγραφη, μένει ζωηρότερη μέσα στὶς ψυχές, περισσότερο γιὰ τὴν ἀνδρεία τους παρὰ γιὰ τὸ ἔργο ποὺ ἔκαναν. Ἔχοντας αὐτοὺς γιὰ παράδειγμα καὶ ξέροντας πὼς εὐτυχία θὰ πῆ ἐλευθερία καὶ ἐλευθερία σημαίνει ἀνδρεία, δὲν πρέπει νὰ δειλιάζετε μπροστὰ στοὺς κινδύνους τοῦ πολέμου. Δὲν εἶναι ἀλήθεια πὼς ὅσοι δυστυχοῦν καὶ δὲν ἔχουν ἐλπίδα μιᾶς καλύτερης μοίρας θυσιάζουν πιὸ εὔκολα τὴ ζωή τους. Τὴν θυσιάζουν ἐκεῖνοι πού, ἂν θελήσουν νὰ τὴν σώσουν ἀποφεύγοντας τὸ μοιραῖο, κινδυνεύουν νὰ πάθουν τὸν μεγαλύτερο ἐξευτελισμὸ ἂν νικηθοῦν. Γιὰ τοὺς ἀνδρείους ὁ ἐξευτελισμὸς τῆς δειλίας εἶναι χειρότερος ἀπ' τὸν γενναῖο κι ἀναπάντεχο θάνατο.

44. »Π' αὐτὸ καὶ τοὺς γονεῖς ποὺ ἦρθαν στὴν τελετὴ δὲν τοὺς κλαίω τόσο ὅσο θέλω νὰ τοὺς παρηγορήσω. Ξέρουν πὼς ἀνδρώθηκαν γιὰ ν' ἀντικρύσουν

τὶς πολλὲς τροπὲς τῆς ζωῆς. Ἀλλὰ εἶναι τύχη τὸ νὰ βρῆ κανεὶς ἕνα δοξασμένο τέλος. Εἶναι δύσκολο, τὸ ξέρω, νὰ σᾶς κάνω νὰ τὸ πιστέψετε, ἐσᾶς ποὺ ἡ εὐτυχία τῶν ἄλλων θὰ σᾶς θυμίζη τὴν δική σας πίκρα. Μεγαλύτερη λύπη νοιώθει κανεὶς γιὰ ὅ,τι εἶχε κ' ἔχασε, παρὰ γιὰ ὅ,τι δὲν εἶχε ποτέ. Σὲ ὅσους τὸ ἐπιτρέπει ἡ ἡλικία, ἂς τοὺς παρηγορῆ ἡ σκέψη πὼς θ' ἀποκτήσουν ἄλλα παιδιὰ ποὺ θὰ τοὺς κάνουν νὰ ξεχάσουν ἐκεῖνα ποὺ ἔχασαν. Τοῦτο θὰ ὠφελήση καὶ τὴν πολιτεία, ποὺ θὰ πλουτίζη μὲ νέα βλαστάρια. Ὅσοι ἀπὸ σᾶς εἶστε μεγάλης ἡλικίας, ἂς θεωρῆτε κέρδος τὴν ὥς τώρα εὐτυχισμένη σας ζωὴ καὶ ἂς εὔχεστε πὼς λίγα εἶναι τὰ χρόνια ποὺ σᾶς μένουν ἀκόμα νὰ ζήσετε μὲ παρηγοριὰ τὴ δόξα τῶν παιδιῶν σας. Μόνο ἡ ἀγάπη γιὰ τὶς τιμὲς δὲν φθείρεται. Στὸ γήρας, ἡ μεγαλύτερη εὐτυχία δὲν εἶναι, ὅπως λένε, τὰ χρήματα, ἀλλὰ οἱ τιμές.

45. »Παιδιὰ καὶ ἀδελφοὶ τῶν νεκρῶν, ὅσοι βρίσκεστε ἐδῶ, βλέπω γιὰ σᾶς δύσκολο τὸν ἀγώνα, γιατὶ ὅσους δὲν ὑπάρχουν πιὰ εἶναι πρόθυμος ὁ καθεὶς νὰ τοὺς ἐπαινέση. Ἂν δείξετε ξεχωριστὴ ἀνδρεία, ἴσως κριθῆτε, ὄχι ἐντελῶς, ἀλλὰ σχεδὸν ὅμοιοί τους. Ὅσοι ζοῦν, βλέπουν μὲ φθόνο τοὺς συναγωνιστές τους, ἐνῶ εἶναι πρόθυμοι νὰ τιμήσουν ὅσους δὲν ὑπάρχουν πιά. Ἂν πρέπει νὰ μιλήσω καὶ γιὰ τὴν ἀρετὴ τῶν γυναικῶν ποὺ χήρεψαν, μὲ λίγα λόγια προτροπῆς θὰ πῶ ὅ,τι χρειάζεται. Μὴ φανῆτε κατώτερες ἀπὸ τὴν γυναικεία φύση σας. Αὐτὸ εἶναι ἡ μεγάλη σας δόξα καθὼς καὶ τὸ νὰ μὴν ἀκούγεται τὸ ὄνομά σας μεταξὺ τῶν ἀνδρῶν, εἴτε γιὰ καλὸ εἴτε γιὰ κακό.

46. »Εἶπα κ' ἐγώ, κατὰ τὸν νόμο, τὰ ὅσα ἔκρινα σωστὰ γιὰ τὴν περίσταση. Οἱ νεκροὶ τιμήθηκαν μὲ τὴν ταφὴ καὶ τὰ παιδιά τους, ἀπὸ σήμερα, θὰ τ' ἀναλάβη ἡ πολιτεία ὥσπου νὰ μεγαλώσουν καὶ τοῦτο εἶναι στέφανος καὶ βραβεῖο ὠφέλιμο καὶ γιὰ τοὺς νεκρούς καὶ γιὰ ὅσους εἶναι στὴ ζωή. Ἐκεῖ ὅπου ὁρίζονται σπουδαῖα ἔπαθλα γιὰ τὴν ἀνδρεία, ἐκεῖ καὶ ὑπάρχουν οἱ ἄριστοι πολίτες. Τώρα, ἀφοῦ ὁ καθένας κλάψη τὸν δικό του, ἂς πηγαίνετε».

47. Ἔτσι ἔγινε ἡ ταφὴ ἐκεῖνο τὸν χειμώνα.

Ευχαριστίες

Το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο ευχαριστεί τις εκδόσεις *Βιβλιοπωλείον της "Εστίας"*, οι οποίες παραχώρησαν ευγενικά την άδεια χρήσης του παραπάνω αποσπάσματος από την *Ιστορία του Πελοποννησιακού Πολέμου* του Θουκυδίδη (Β' 34-47) στη μετάφραση του Άγγελου Σ. Βλάχου.

Στο μεταφρασμένο απόσπασμα διατηρείται ο τονισμός και η ορθογραφία του κειμένου του Άγγελου Σ. Βλάχου.

Με απόφαση της Ελληνικής Κυβέρνησης τα διδακτικά βιβλία του Δημοτικού, του Γυμνασίου και του Λυκείου τυπώνονται από τον Οργανισμό Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων και διανέμονται δωρεάν στα Δημόσια Σχολεία. Τα βιβλία μπορεί να διατίθενται προς πώληση, όταν φέρουν βιβλιόσημο προς απόδειξη της γνησιότητάς τους. Κάθε αντίτυπο που διατίθεται προς πώληση και δε φέρει βιβλιόσημο θεωρείται κλεψίτυπο και ο παραβάτης διώκεται σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 7 του Νόμου 1129 της 15/21 Μαρτίου 1946 (ΦΕΚ 1946, 108, Α΄).

Απαγορεύεται η αναπαραγωγή οποιουδήποτε τμήματος αυτού του βιβλίου, που καλύπτεται από δικαιώματα (copyright), ή η χρήση του σε οποιαδήποτε μορφή, χωρίς τη γραπτή άδεια του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου.

ΕΚΔΟΣΗ Ζ΄ 2010 - ΑΝΤΙΤΥΠΑ: 96000 - ΑΡ. ΣΥΜΒΑΣΗΣ: 62/18-2-2010
ΕΚΤΥΠΩΣΗ - ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ: ΑΡΒΑΝΙΤΙΔΗΣ Α.Β.Ε.Ε.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Κείμενο

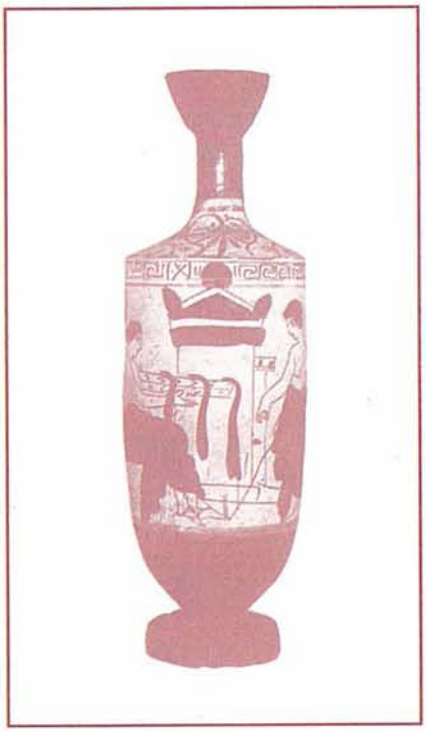

ΠΕΡΙΚΛΕΟΥΣ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ*
(Βιβλίο Β, 34-46)

Η τελετή των επιταφίων στην Αθήνα

34. Ἐν δὲ τῷ αὐτῷ χειμῶνι[1] Ἀθηναῖοι τῷ πατρίῳ νόμῳ[2] χρώμενοι δημοσίᾳ ταφὰς ἐποιήσαντο τῶν ἐν τῷδε τῷ πολέμῳ[3] πρώτων ἀποθανόντων[4] τρόπῳ τοιῷδε. τὰ μὲν ὀστᾶ[5] προτίθενται τῶν ἀπογενομένων πρότριτα σκηνὴν ποιήσαντες, καὶ ἐπιφέρει τῷ αὐτοῦ ἕκαστος ἤν τι βούληται[6]. ἐπειδὰν δὲ ἡ ἐκφορά ᾖ, λάρνακας κυπαρισσίνας[7] ἄγουσιν ἅμαξαι, φυλῆς ἑκάστης μίαν· ἔνεστι δὲ τὰ ὀστᾶ ἧς ἕκαστος ἦν φυλῆς. μία δὲ κλίνη κενὴ φέρεται ἐστρωμένη τῶν ἀφανῶν, οἳ ἂν μὴ εὑρεθῶσιν ἐς ἀναίρεσιν[8]. ξυνεκφέρει δὲ ὁ βουλόμενος καὶ ἀστῶν καὶ ξένων, καὶ γυναῖκες πάρεισιν αἱ προσήκουσαι ἐπὶ τὸν τάφον ὀλοφυρόμεναι. τιθέασιν οὖν ἐς τὸ δημόσιον σῆμα, ὅ ἐστιν ἐπὶ τοῦ καλλίστου προαστείου[9] τῆς πόλεως, καὶ αἰεὶ ἐν αὐτῷ θάπτουσι τοὺς ἐκ τῶν πολέμων, πλήν γε τοὺς ἐν Μαραθῶνι· ἐκείνων δὲ διαπρεπῆ τὴν ἀρετὴν κρίναντες αὐτοῦ[10] καὶ τὸν τάφον ἐποίησαν. ἐπειδὰν δὲ κρύψωσι γῇ, ἀνὴρ ᾑρημένος ὑπὸ τῆς πόλεως, ὃς ἂν γνώμῃ τε δοκῇ μὴ ἀξύνετος εἶναι καὶ ἀξιώσει προήκῃ, λέγει ἐπ' αὐτοῖς ἔπαινον τὸν πρέποντα· μετὰ δὲ τοῦτο ἀπέρχονται. ὧδε μὲν θάπτουσιν· καὶ διὰ παντὸς τοῦ πολέμου, ὁπότε ξυμβαίη αὐτοῖς, ἐχρῶντο τῷ νόμῳ. ἐπὶ δ' οὖν τοῖς πρώτοις τοῖσδε Περικλῆς ὁ Ξανθίππου ᾑρέθη λέγειν[11]. καὶ ἐπειδὴ καιρὸς ἐλάμβανε, προελθὼν ἀπὸ τοῦ σήματος ἐπί βῆμα ὑψηλὸν πεποιημένον, ὅπως ἀκούοιτο ὡς ἐπὶ πλεῖστον τοῦ ὁμίλου, ἔλεγε τοιάδε.

* Το κείμενο του *Επιταφίου* ακολουθεί την έκδοση του H.S. Jones (Οξφόρδη, 1942).

Γλωσσικά σχόλια

Κεφ. 34
Χρώμενοι τῷ νόμῳ· κρατώντας το έθιμο.
Προτίθενται·εκθέτουν (στην Αγορά).
Τῶν ἀπογενομένων·των νεκρών.
Πρότριτα· για δυο μέρες (ως τρίτη λογαριαζόταν η ημέρα της εκφοράς).
Σκηνή· εξέδρα.
Ἐπιφερω τῷ ἐμαυτοῦ· φέρνω στον δικό μου.
Λάρναξ· κιβώτιο, οστεοθήκη.
Κλίνη· φέρετρο.
Φέρεται· τή μεταφέρουν στα χέρια.
Ἀναίρεσις· συλλογή των πτωμάτων των νεκρών της μάχης.
Ξυνεκφέρει· παίρνει μέρος στη νεκρώσιμη πομπή.
Προσήκων· συγγενής.
Σῆμα· νεκροταφείο.
Τοὺς ἐκ τῶν πολέμων· τους νεκρούς των μαχών.
Κρύπτω γῇ· σκεπάζω με χώμα.
Γνώμη... μὴ ἀξύνετος (σχήμα λιτότητας)· πολύ συνετός.
Προήκω· ξεχωρίζω, επιβάλλομαι.
Ἀξίωσις· κύρος, επιβολή.
Ἐπ' αὐτοῖς· πάνω στον τάφο τους.
Ὁπότε ξυμβαίη αὐτοῖς (θάπτειν τοὺς νεκρούς)· σε κάθε παρόμοια περίπτωση.
Καιρός ἐλάμβανε· έφτασε η ώρα.
Ὅμιλος· το συγκεντρωμένο πλήθος.

Μετάφραση

34. Στη διάρκεια του ίδιου χειμώνα οι Αθηναίοι, κρατώντας το πατροπαράδοτο έθιμο, τέλεσαν με δημόσια δαπάνη την κηδεία των πρώτων νεκρών αυτού του πολέμου με τον εξής τρόπο. Κατασκευάζουν εξέδρα και εκθέτουν εκεί τα οστά των πεσόντων την προπαραμονή της εκφοράς κι ο καθένας φέρνει επιπλέον για τον δικό του ό,τι θέλει. Κι όταν έρθει η ώρα της εκφοράς, άμαξες μεταφέρουν οστεοθήκες από ξύλο κυπαρισσιού, μια για την κάθε φυλή· και τα οστά του καθενός έχουν τοποθετηθεί στο φέρετρο της φυλής του. Όμως, ένα φέρετρο σκεπασμένο με ύφασμα το μεταφέρουν στα χέρια· είναι των αγνοουμένων, που δε στάθηκε δυνατό να βρουν τα πτώματά τους και να τα σηκώσουν. Λοιπόν, την εκφορά ακολουθεί όποιος θέλει κι απ' τους πολίτες κι απ' τους ξένους. Δίπλα στον τάφο παίρνουν θέση γυναίκες, οι συγγενείς των νεκρών, που τους μοιρολογούν.

Λοιπόν, αποθέτουν τα φέρετρα στο δημόσιο νεκροταφείο, αυτό που βρίσκεται στο πιο ωραίο προάστιο της πόλης, και ανέκαθεν σ' αυτό θάβουν τους νεκρούς των μαχών, με εξαίρεση βέβαια τους Μαραθωνομάχους· γιατί εκείνων την ανδρεία έκριναν ασύγκριτη, κι έτσι τους ενταφίασαν εκεί όπου έπεσαν. Κι αφού τους σκεπάσουν με χώμα, άντρας που έχει οριστεί από την πόλη και ο οποίος θεωρείται ότι και πολύ συνετός είναι και επιβάλλεται με το κύρος του, απαγγέλλει πάνω στον τάφο τους το εγκώμιο που τους ταιριάζει, κι ύστερ' απ' αυτό αποχωρούν. Έτσι λοιπόν γίνεται η ταφή τους· κι απ' την αρχή ως το τέλος του πολέμου, σε κάθε παρόμοια περίπτωση, κρατούσαν το έθιμο αυτό.

Λοιπόν, πάνω στον τάφο αυτών των πρώτων νεκρών ορίστηκε να μιλήσει ο Περικλής, ο γιος του Ξανθίππου. Κι όταν ήρθε η κατάλληλη στιγμή, προχώρησε από τον τάφο στο βήμα, που το είχαν κατασκευάσει ψηλό, για ν' ακουστεί από όσο γινόταν μεγαλύτερο μέρος των συγκεντρωμένων, και μίλησε περίπου ως εξής:

Ο Περικλής διατυπώνει την άποψή του για το αν έχει θέση ο ρητορικός λόγος στην τελετή των Επιταφίων

35. «Οἱ μὲν πολλοὶ τῶν ἐνθάδε ἤδη εἰρηκότων ἐπαινοῦσι τὸν προσθέντα[1] τῷ νόμῳ τὸν λόγον τόνδε, ὡς καλὸν ἐπί τοῖς ἐκ τῶν πολέμων θαπτομένοις ἀγορεύεσθαι αὐτόν. ἐμοὶ δὲ ἀρκοῦν ἂν ἐδόκει εἶναι ἀνδρῶν ἀγαθῶν ἔργῳ γενομένων ἔργῳ[2] καὶ δηλοῦσθαι τὰς τιμάς, οἷα[3] καὶ νῦν περὶ τὸν τάφον τόνδε δημοσίᾳ παρασκευασθέντα ὁρᾶτε, καὶ μὴ ἐν ἑνὶ ἀνδρὶ πολλῶν ἀρετὰς κινδυνεύεσθαι εὖ τε καὶ χεῖρον εἰπόντι πιστευθῆναι. χαλεπὸν γὰρ τὸ μετρίως εἰπεῖν ἐν ᾧ μόλις καὶ ἡ δόκησις τῆς ἀληθείας βεβαιοῦται.[4] ὅ τε γὰρ ξυνειδὼς καὶ εὔνους ἀκροατὴς τάχ' ἄν τι ἐνδεεστέρως πρὸς ἃ βούλεταί τε καὶ ἐπίσταται νομίσειε δηλοῦσθαι, ὅ τε ἄπειρος ἔστιν ἃ καὶ πλεονάζεσθαι, διὰ φθόνον, εἴ τι ὑπὲρ τὴν αὐτοῦ φύσιν ἀκούοι. μέχρι γὰρ τοῦδε ἀνεκτοὶ οἱ ἔπαινοί εἰσι περὶ ἑτέρων λεγόμενοι, ἐς ὅσον ἂν καὶ αὐτὸς ἕκαστος οἴηται ἱκανὸς εἶναι δρᾶσαί τι ὧν ἤκουσεν· τῷ δὲ ὑπερβάλλοντι αὐτῶν φθονοῦντες ἤδη καὶ ἀπιστοῦσιν. ἐπειδὴ δὲ τοῖς πάλαι οὕτως ἐδοκιμάσθη ταῦτα καλῶς ἔχειν, χρὴ καὶ ἐμὲ ἑπόμενον τῷ νόμῳ πειρᾶσθαι ὑμῶν τῆς ἑκάστου βουλήσεώς τε καὶ δόξης τυχεῖν ὡς ἐπὶ πλεῖστον».

Κεφ. 35

Οἱ πολλοὶ τῶν εἰρηκότων· οι περισσότεροι από τους ομιλητές.

Προστίθημί τινί τι· συμπληρώνω κάτι με κάτι (νέο).

Γίγνομαι ἀγαθός· αποδεικνύομαι ανδρείος.

Κινδυνεύεσθαι πιστευθῆναι (υποκ.)·να εξαρτάται η αξιοπιστία.

Εὖ τε καὶ χεῖρον· όπως τους αξίζει ή κατώτερα.

Χαλεπός· δύσκολος.

Μετρίως (μέτρον) εἰπεῖν· να μιλήσει με επιτυχία.

Ἐν ᾧ (ἐν τούτῳ, ἐν ᾧ)· σε θέμα που.

Μόλις βεβαιοῦται ἡ δόκησις τῆς ἀληθείας· με πολύ κόπο εξασφαλίζεται η εντύπωση ότι (ο ρήτορας) λέει την αλήθεια.

Ὁ ξυνειδώς· αυτός που έχει άμεση γνώση.

Τάχ(α)· ίσως.

Ἐνδεεστέρως (τι)· κάπως κατώτερα.

Ἔστιν ἃ (=ἔνια)· μερικά.

Πλεονάζεται· εξογκώνεται.

Φύσις· δύναμη (εἴ τι... φύσιν = ὃ εἴη μεῖζον τῆς αὐτοῦ φύσεως).

Ἐς ὅσον· ως το σημείο που...

Τὸ ὑπερβάλλον τινός· ό,τι ξεπερνά τις δυνάμεις κάποιου (τοῖς ἐπαίνοις οἳ μείζους εἰσὶ τῆς φύσεως αὐτῶν).

Ἤδη· απ' τη στιγμή εκείνη.

Δοκιμάζεται καλῶς ἔχειν· στην πράξη αποδεικνύεται ορθό.

Ἕπομαι τῷ νόμῳ· ακολουθώ το έθιμο.

Δόξα· η προσδοκία, αυτό που περιμένατε από μένα.

Τυγχάνω (ἐδῶ)· ικανοποιώ.

35. «Οι περισσότεροι απ' όσους έχουν μιλήσει ως τώρα απ' αυτό το βήμα επαινούν τον νομοθέτη που συμπλήρωσε τη συνηθισμένη τελετή μ' αυτό τον λόγο, με τη σκέψη ότι είναι ωραίο να εκφωνείται πάνω στον τάφο των νεκρών του πολέμου. Εγώ όμως θα ήμουν της γνώμης πως είναι αρκετό, για άντρες που αποδείχτηκαν γενναίοι με έργα, με έργα να τους αποδίδονται τιμές, σαν κι αυτές που βλέπετε να συνοδεύουν αυτή την ταφή, κι όχι να κρέμεται η αναγνώριση του ηρωισμού πολλών από έναν άντρα, που ο λόγος του μπορεί να είναι ωραίος, μπορεί και κατώτερος. Γιατί είναι δύσκολο να μιλήσει κανείς μ' επιτυχία, εκεί που με κόπο εξασφαλίζεται η εντύπωση ότι λέει την αλήθεια. Κι αυτό, γιατί ο ακροατής που ξέρει καλά τα γεγονότα και τ' ακούει μ' ευνοϊκή διάθεση, ίσως θα σχημάτιζε τη γνώμη ότι τα λεγόμενα είναι κάπως κατώτερα, σε σύγκριση μ' αυτά που και θέλει ν' ακούει και τα ξέρει καλά· όμως, αυτός που δεν τα γνώρισε, θα σχημάτιζε τη γνώμη πως πρόκειται για υπερβολές, επειδή νιώθει φθόνο, αν τυχόν ακούσει κάτι που ξεπερνά τη δική του δύναμη. Γιατί μόνο ως εκείνο το σημείο ανέχεται ο άνθρωπος ν' ακούει επαίνους που λέγονται για άλλους, ως εκεί που κι ο καθείς πιστεύει ότι είναι ικανός να κατορθώσει κάτι απ' όσα άκουσε· όμως, για καθετί που ξεπερνά τη δύναμή του, κυριεύεται απ' την πρώτη στιγμή από φθόνο, κι έτσι δεν δίνει πίστη. Αλλά, επειδή οι παλιότεροι δοκίμασαν στην πράξη το έθιμο κι έκριναν ότι έχει καλώς, έχω κι εγώ την υποχρέωση να συμμορφωθώ με τον νόμο και ν' ανταποκριθώ όσο γίνεται πιο πολύ στην επιθυμία και τις πεποιθήσεις του καθενός σας.

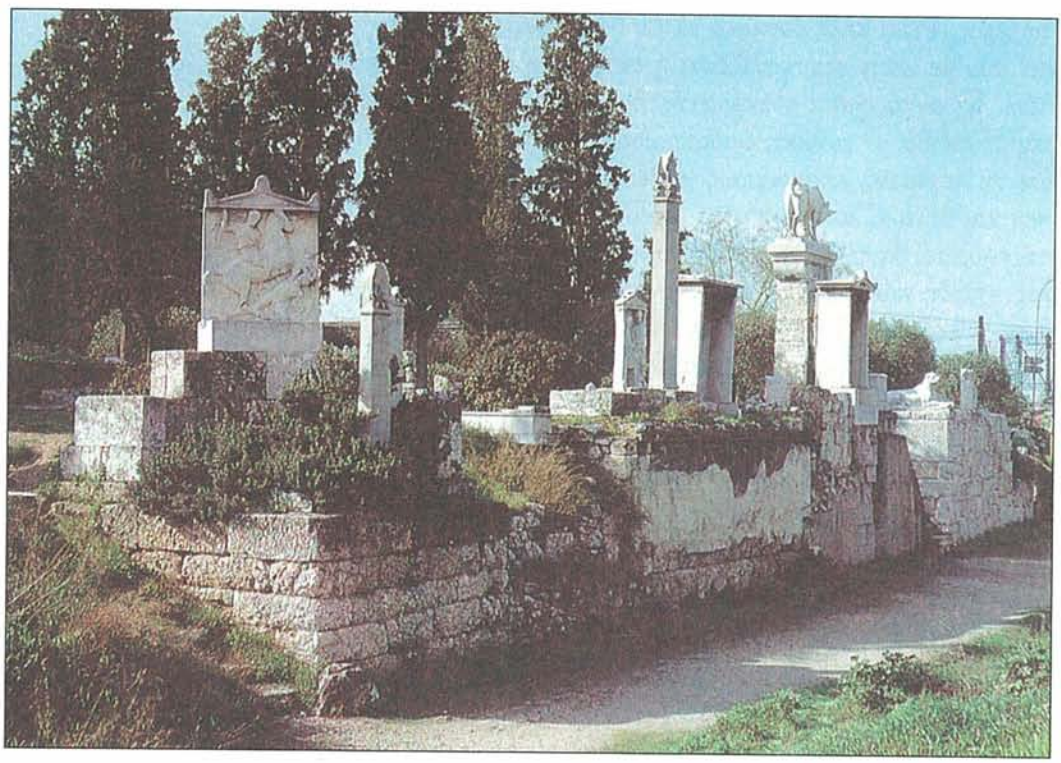

Ο Κεραμεικός

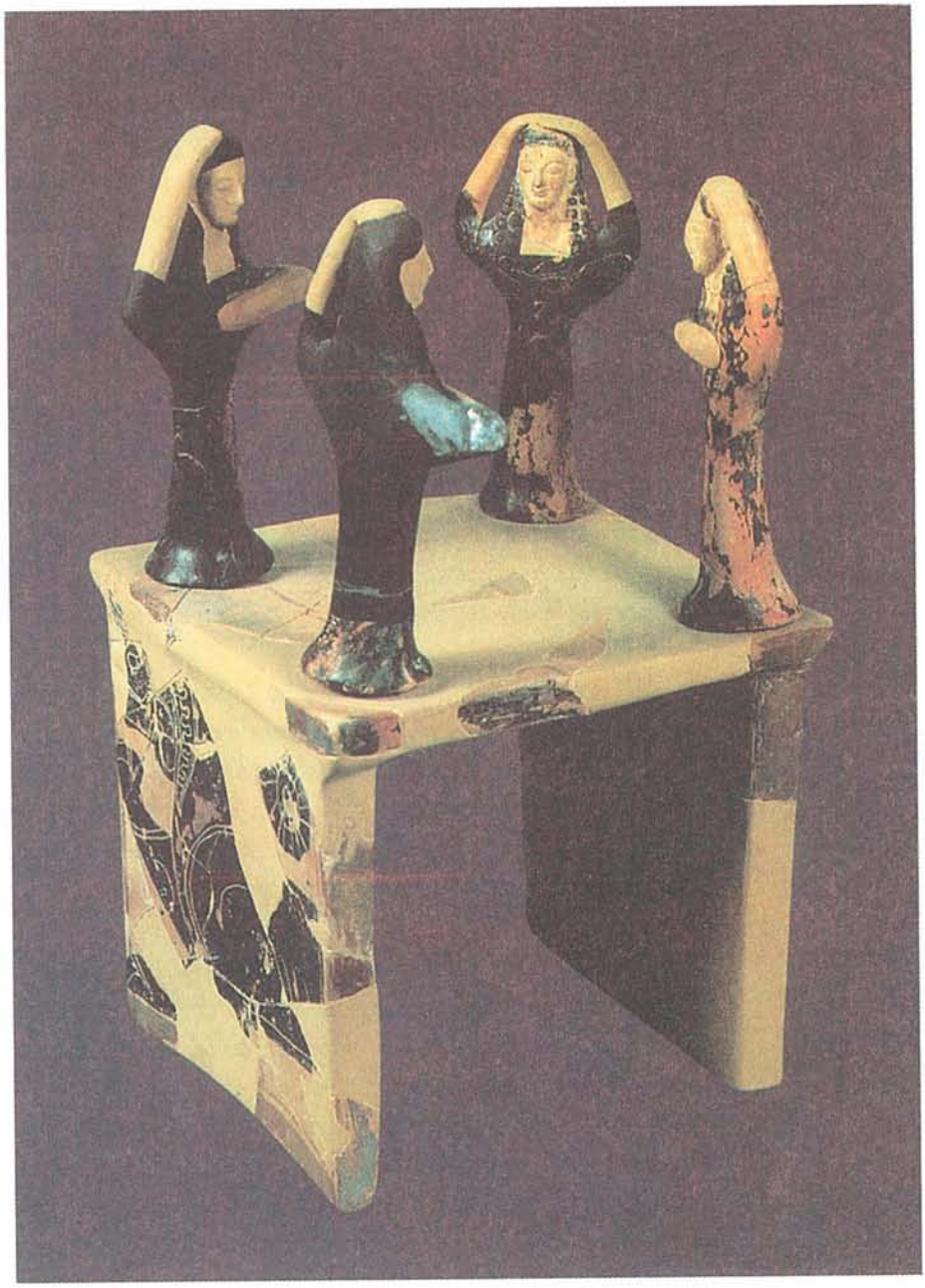

Καὶ γυναῖκες πάρεισιν αἱ προσήκουσαι ἐπὶ τὸν τάφον ὀλοφυρόμεναι.
Βωμός με γυναίκες που θρηνούν

α) Έπαινος των προγόνων και της σύγχρονης γενιάς.

36. «Ἄρξομαι δὲ ἀπὸ τῶν προγόνων[1] πρῶτον· δίκαιον γὰρ αὐτοῖς καὶ πρέπον δὲ ἅμα ἐν τῷ τοιῷδε τὴν τιμὴν ταύτην τῆς μνήμης δίδοσθαι. τὴν γὰρ χώραν οἱ αὐτοὶ αἰεὶ οἰκοῦντες[2] διαδοχῇ τῶν ἐπιγιγνομένων μέχρι τοῦδε ἐλευθέραν δι' ἀρετὴν παρέδοσαν. καὶ ἐκεῖνοί τε ἄξιοι ἐπαίνου καὶ ἔτι μᾶλλον οἱ πατέρες ἡμῶν· κτησάμενοι γὰρ πρὸς οἷς ἐδέξαντο ὅσην ἔχομεν ἀρχὴν[3] οὐκ ἀπόνως ἡμῖν τοῖς νῦν προσκατέλιπον. τὰ δὲ πλείω αὐτῆς[4] αὐτοὶ ἡμεῖς οἵδε οἱ νῦν ἔτι ὄντες μάλιστα ἐν τῇ καθεστηκυίᾳ ἡλικίᾳ ἐπηυξήσαμεν καὶ τὴν πόλιν τοῖς πᾶσι[5] παρεσκευάσαμεν καὶ ἐς πόλεμον καὶ ἐς εἰρήνην αὐταρκεστάτην. ὧν ἐγὼ τὰ μὲν κατὰ πολέμους ἔργα, οἷς ἕκαστα ἐκτήθη, ἢ εἴ τι αὐτοὶ ἢ οἱ πατέρες ἡμῶν βάρβαρον ἢ Ἕλληνα πολέμιον ἐπιόντα προθύμως ἠμυνάμεθα, μακρηγορεῖν ἐν εἰδόσιν οὐ βουλόμενος, ἐάσω[6]· ἀπὸ δὲ οἵας τε ἐπιτηδεύσεως ἤλθομεν ἐπ' αὐτὰ καὶ μεθ' οἵας πολιτείας καὶ τρόπων ἐξ οἵων μεγάλα ἐγένετο, ταῦτα δηλώσας πρῶτον εἶμι καὶ ἐπὶ τὸν τῶνδε ἔπαινον,[7] νομίζων ἐπί τε τῷ παρόντι οὐκ ἂν ἀπρεπῆ λεχθῆναι αὐτὰ καὶ τὸν πάντα ὅμιλον καὶ ἀστῶν καὶ ξένων ξύμφορον εἶναι ἐπακοῦσαι αὐτῶν».

β) Η «Πρόθεσις» του λόγου

Η δημοκρατία (ορισμός και φύση της). Τα ήθη, που αποτελούν προϋπόθεσή της

37. «Χρώμεθα[1] γὰρ πολιτείᾳ οὐ ζηλούσῃ[2] τοὺς τῶν πέλας νόμους, παράδειγμα δὲ μᾶλλον αὐτοὶ ὄντες τισὶν ἢ μιμούμενοι ἑτέρους. καὶ ὄνομα μὲν διὰ τὸ μὴ ἐς ὀλίγους ἀλλ' ἐς πλείονας οἰκεῖν δημοκρατία[3] κέκληται· μέτεστι δὲ κατὰ μὲν τοὺς νόμους πρὸς τὰ ἴδια διάφορα πᾶσι τὸ ἴσον, κατὰ δὲ τὴν ἀξίωσιν[4], ὡς ἕκαστος ἔν τῳ εὐδοκιμεῖ, οὐκ ἀπὸ μέρους τὸ πλέον ἐς τὰ κοινὰ ἢ ἀπ' ἀρετῆς προτιμᾶται, οὐδ' αὖ κατὰ πενίαν, ἔχων γέ τι ἀγαθὸν δρᾶσαι τὴν πόλιν, ἀξιώματος ἀφανείᾳ κεκώλυται. ἐλευθέρως δὲ τά τε πρὸς τὸ κοινὸν πολιτεύομεν καὶ ἐς τὴν πρὸς ἀλλήλους τῶν καθ' ἡμέραν ἐπιτηδευμάτων ὑποψίαν, οὐ δι' ὀργῆς τὸν πέλας, εἰ καθ' ἡδονήν τι δρᾷ, ἔχοντες, οὐδὲ ἀζημίους μέν, λυπηρὰς δὲ τῇ ὄψει ἀχθηδόνας προστιθέμενοι. ἀνεπαχθῶς δὲ τὰ ἴδια προσομιλοῦντες τὰ δημόσια διὰ δέος[5] μάλιστα οὐ παρανομοῦμεν, τῶν αἰεὶ[6] ἐν ἀρχῇ ὄντων ἀκροάσει καὶ τῶν νόμων, καὶ μάλιστα αὐτῶν ὅσοι τε ἐπ' ὠφελίᾳ τῶν ἀδικουμένων κεῖνται καὶ ὅσοι ἄγραφοι[7] ὄντες αἰσχύνην ὁμολογουμένην φέρουσιν».

Κεφ. 36

Ἐν τῷ τοιῷδε· σε περίπτωση, όπως η σημερινή.
Διαδοχῇ τῶν ἐπιγιγνομένων· καθώς η μια γενιά διαδεχόταν την άλλη.
Δι' ἀρετήν· με την ανδρεία τους.
Πρὸς οἷς (πρὸς τούτοις ἅ)· κοντά σ' εκείνα που...
Ἀρχή· εξουσία.
Οὐκ ἀπόνως (λιτότητα)· με πολύ μόχθο.
Κτησάμενοι... προσκατέλιπον· ἃ ἐδέξαντο, πρὸς τούτοις ἃ ἐκτήσαντο κατέλιπον ἡμῖν.
Καθεστηκυῖα ἡλικία· η ώριμη ηλικία.
Μάλιστα· περίπου, λίγο πολύ.
Ἐῶ· αφήνω, παραλείπω.
Εἴ τι· αν κάποτε.
Ἐπιών· επιδρομέας.
Ἀμύνομαι· αποκρούω.
Εἰδότες· αυτοί που γνωρίζουν καλά.
Ἐπιτήδευσις· αρχές.
Πολιτεία· πολίτευμα.
Τρόποι· τρόπος ζωής.
Ἐπ' αὐτά· σ' αυτό το σημείο ακμής.
Εἶμι καὶ ἐπί· θα έρθω, θα συνεχίσω με...
Τῶνδε· στο σημείο αυτό, όπως και σε άλλα, όπου χρησιμοποιείται η δεικτική αντωνυμία ὅδε, εκφραστική χειρονομία του ρήτορα προς τον τάφο των νεκρών πρέπει να συνόδευε τον λόγο.
Ἐπὶ τῷ παρόντι· στην περίπτωσή μας.
Οὐκ ἀπρεπῆ (λιτότητα)· πολύ ταιριαστά.
Ξύμφορον· ωφέλιμο.

Κεφ. 37

Χρώμεθα πολιτείᾳ· το πολίτευμα που έχουμε.
Οἱ πέλας· οι άλλοι.
Τισίν· σε μερικούς.
Ὄνομα· αιτιατική αναφοράς.
Διὰ τὸ μὴ ἐς ὀλίγους, ἀλλ' ἐς πλείονας οἰκεῖν· επειδή η εξουσία δε βρίσκεται στα χέρια των ολιγαρχικών, αλλά του δήμου.
Τὰ ἴδια διάφορα· οι ιδιωτικές διαφορές.
Μέτεστι πᾶσι τὸ ἴσον· όλοι έχουν τα ίδια δικαιώματα.
Ἀξίωσις· επιβολή, κύρος.
Ἔν τῳ (= ἔν τινι·) σε κάτι, σε κάποιο τομέα.
Μέρος· η σειρά.
Ἀρετή (εδώ)· ικανότητα.
Αὖ· πάλι, αντίθετα.
Κατὰ πενίαν· αν είναι φτωχός.
Ἔχων· εφόσον μπορεί.
Ἀφάνεια ἀξιώματος· ασημότητα κοινωνικής θέσης.
Πολιτεύομεν ἐλευθέρως τὰ πρὸς τὸ κοινόν· τις σχέσεις μας με την πολιτεία τις διέπει η ελευθερία.
Ἐπιτήδευμα καθ' ἡμέραν· οι καθημερινές (ιδιωτικές) απασχολήσεις.
Ἐς τὴν πρὸς ἀλλήλους ὑποψίαν (ἐλευθέρως πολιτεύομεν)· είμαστε απαλλαγμένοι από καχυποψία μεταξύ μας.
Ἔχω τὸν πέλας δι' ὀργῆς· αγανακτώ με το γείτονά μου.
Δρῶ καθ' ἡδονήν· κάνω κάτι όπως μου αρέσει.
Ἀζήμιος· που δεν επιφέρει ποινή.
Οὐδὲ προστίθεμεν τῇ ὄψει ἀχθηδόνας· ούτε παίρνουμε το ύφος πειραγμένου.
Ἀνεπαχθῶς προσομιλοῦμεν τὰ ἴδια· στις ιδιωτικές μας σχέσεις δεν ενοχλούμε ο ένας τον άλλο.
Διὰ δέος· από εσωτερικό σεβασμό.
Οἱ αἰεὶ ἐν ἀρχῇ ὄντες· αυτοί που κάθε φορά διοικούν την πόλη.
Ἀκρόασις· υπακοή.
Κεῖνται· ισχύουν.

Ἡ δύναμις τῆς πόλεως: α) Τετράδραχμο Αθηνών, 480-460 π.Χ.

Ἡ δύναμις τῆς πόλεως: β) Η Αθηναϊκή Συμμαχία κατά την έναρξη του Πελοποννησιακού πολέμου

Οι χαρές της ζωής. Το εμπόριο

38. «Καὶ μὴν καὶ τῶν πόνων πλείστας ἀναπαύλας τῇ γνώμῃ ἐπορισάμεθα, ἀγῶσι μέν γε καὶ θυσίαις διετησίοις[1] νομίζοντες, ἰδίαις δὲ κατασκευαῖς εὐπρεπέσιν, ὧν καθ' ἡμέραν ἡ τέρψις τὸ λυπηρὸν ἐκπλήσσει. ἐπεσέρχεται[2] δὲ διὰ τὸ μέγεθος τῆς πόλεως[3] ἐκ πάσης γῆς τὰ πάντα, καὶ ξυμβαίνει ἡμῖν μηδὲν οἰκειοτέρᾳ τῇ ἀπολαύσει τὰ αὐτοῦ ἀγαθὰ γιγνόμενα καρποῦσθαι ἢ καὶ τὰ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων».

Η Αθήνα και η Σπάρτη στον πόλεμο: σύγκριση της αγωγής των νέων στις δύο πόλεις

39. «Διαφέρομεν[1] δὲ καὶ ταῖς τῶν πολεμικῶν μελέταις τῶν ἐναντίων τοῖσδε. τήν τε γὰρ πόλιν κοινὴν παρέχομεν καὶ οὐκ ἔστιν ὅτε ξενηλασίαις[2] ἀπείργομέν τινα ἢ μαθήματος ἢ θεάματος, ὃ μὴ κρυφθὲν ἄν τις τῶν πολεμίων ἰδὼν ὠφεληθείη, πιστεύοντες οὐ ταῖς παρασκευαῖς τὸ πλέον καὶ ἀπάταις[3] ἢ τῷ ἀφ' ἡμῶν αὐτῶν ἐς τὰ ἔργα εὐψύχῳ[4]· καὶ ἐν ταῖς παιδείαις οἱ μὲν ἐπιπόνῳ ἀσκήσει εὐθὺς νέοι ὄντες τὸ ἀνδρεῖον μετέρχονται, ἡμεῖς δὲ ἀνειμένως διαιτώμενοι οὐδὲν ἧσσον ἐπὶ τοὺς ἰσοπαλεῖς κινδύνους χωροῦμεν. τεκμήριον δέ· οὔτε γὰρ Λακεδαιμόνιοι καθ' ἑαυτούς, μεθ' ἁπάντων δὲ ἐς τὴν γῆν ἡμῶν στρατεύουσι, τήν τε τῶν πέλας αὐτοὶ ἐπελθόντες οὐ χαλεπῶς ἐν τῇ ἀλλοτρίᾳ τοὺς περὶ τῶν οἰκείων ἀμυνομένους μαχόμενοι τὰ πλείω κρατοῦμεν. ἁθρόᾳ τε τῇ δυνάμει ἡμῶν οὐδείς πω πολέμιος ἐνέτυχε διὰ τὴν τοῦ ναυτικοῦ τε ἅμα ἐπιμέλειαν καὶ τὴν ἐν τῇ γῇ ἐπὶ πολλὰ ἡμῶν αὐτῶν ἐπίπεμψιν· ἢν δέ που μορίῳ τινὶ προσμείξωσι, κρατήσαντές τέ τινας ἡμῶν πάντας αὐχοῦσιν ἀπεῶσθαι καὶ νικηθέντες ὑφ' ἁπάντων ἡσσῆσθαι[5]. καίτοι εἰ ῥαθυμίᾳ μᾶλλον ἢ πόνων μελέτῃ καὶ μὴ μετὰ νόμων τὸ πλέον ἢ τρόπων ἀνδρείας ἐθέλομεν κινδυνεύειν, περιγίγνεται ἡμῖν τοῖς τε μέλλουσιν ἀλγεινοῖς μὴ προκάμνειν, καὶ ἐς αὐτὰ ἐλθοῦσι μὴ ἀτολμοτέρους τῶν αἰεὶ μοχθούντων φαίνεσθαι, καὶ ἔν τε τούτοις τὴν πόλιν ἀξίαν εἶναι θαυμάζεσθαι καὶ ἔτι ἐν ἄλλοις».

Ο αθηναϊκός χαρακτήρας

40[1]. «Φιλοκαλοῦμέν[2] τε γὰρ μετ' εὐτελείας καὶ φιλοσοφοῦμεν ἄνευ μαλακίας· πλούτῳ τε ἔργου μᾶλλον καιρῷ ἢ λόγου κόμπῳ χρώμεθα, καὶ τὸ πένεσθαι οὐχ ὁμολογεῖν τινι αἰσχρόν, ἀλλὰ μὴ διαφεύγειν ἔργῳ αἴσχιον. ἔνι τε τοῖς αὐτοῖς οἰκείων ἅμα καὶ πολιτικῶν ἐπιμέλεια, καὶ ἑτέροις ἕτερα πρὸς ἔργα τετραμμένοις τὰ πο-

Κεφ. 38.

Καὶ μὴν καί· και πέρ' απ' αυτά.
Τῇ γνώμῃ· για το πνεύμα μας.
Διετήσιος· που καλύπτει ολόκληρο το χρόνο.
Νομίζω τινί = χρῶμαί τινι (αντ.) νόμῳ (κατηγ.) = έχω τη συνήθεια να... τελώ...
Ἴδιαι κατασκευαί· το σπιτικό, το νοικοκυριό.
Ἐκπλήσσω· ξαφνιάζω, διώχνω μακριά.
Τὸ λυπηρόν· η λύπη.
Ἐπεσέρχεται· εισάγονται.
Καρπούμαι· εφοδιάζομαι.
Ἀπολαύσει οἰκειοτέρᾳ· απολαμβάνουμε με την ίδια ευκολία (είναι εξίσου προσιτά).

Κεφ. 39.

Μελέται· εκπαίδευση.
Κοινή· ανοιχτή σε όλους.
Οὐκ ἔστιν ὅτε· σε καμιά περίπτωση, ποτέ.
Ξενηλασία (ξένος-ἐλαύνω)· απέλαση των ξένων.
Ἀπείργω· εμποδίζω, αποκλείω.
Ὃ μὴ κρυφθέν... ἰδών· που, αν δεν το κρύβαμε και το έβλεπε.
Ἀπάτη· τέχνασμα, ξεγέλασμα.
Ἐς τὰ ἔργα· την ώρα της μάχης.
Παιδεία· το εκπαιδευτικό σύστημα.
Εὐθὺς νέοι ὄντες· από την παιδική τους ηλικία.
Μετέρχονται τὸ ἀνδρεῖον (τὴν ἀνδρείαν)· επιδιώκουν να γίνουν ανδρείοι.
Διαιτῶμαι ἀνειμένως· ζω άνετα.
Οὐδὲν ἧσσον (λιτότητα)· με όχι κατώτερο φρόνημα.
Ἰσοπαλής· το ίδιο μεγάλος.
Καθ' ἑαυτούς· μόνοι τους, μόνο με τη δική τους δύναμη.
Μεθ' ἁπάντων· μαζί με όλους τους συμμάχους τους.
Ἐπέρχομαι τὴν τῶν πέλας (γῆν)· εισβάλλω στη χώρα των άλλων.
Περὶ τῶν οἰκείων· για τη σωτηρία της χώρας τους.
Ἐντυγχάνω τῇ δυνάμει ἁθρόᾳ· αντιμετωπίζω τη (συνολική) δύναμη συγκεντρωμένη.
Διὰ τὴν ἐπίπεμψιν ἐπὶ πολλὰ ἐν τῇ γῇ ἡμῶν αὐτῶν· επειδή σε πολλά μέρη της στεριάς στέλνουμε στρατό από μας τους ίδιους.
Προσμείγνυμί τινι· συγκρούομαι.
Μόριόν τι· ένα μέρος από...
Αὐχῶ· καυχιέμαι.
Ἀπεῶσθαι (ρ. ἀπωθῶ· τρέπω σε φυγή).
Μελέτη πόνων· επίπονη άσκηση.
Καὶ μὴ... ἀνδρείας· η σύνταξη: καὶ μὴ μετὰ ἀνδρείας νόμων τὸ πλεῖστον ἢ τρόπων· με ανδρεία που δεν πηγάζει τόσο από την επιβολή του νόμου, όσο από τον τρόπο της ζωής μας.
Ἐθέλομεν κινδυνεύειν· ριχνόμαστε πρόθυμοι στον κίνδυνο.
Περιγίγνεται· μένει κέρδος.
Προκάμνω· κουράζομαι προκαταβολικά.
Τὰ μέλλοντα ἀλγεινά· οι δύσκολες στιγμές που είναι να έρθουν.
Αἰεὶ μοχθῶ· πασχίζω αδιάκοπα.
Ἀξίαν εἶναι· εξαρτάται από το (εννούμενο) φημί.

Κεφ. 40.

Φιλοκαλῶ· αγαπώ το ωραίο.
Εὐτέλεια· φτήνεια, (εδώ): λιτότητα, απλότητα.
Μαλακία· έλλειψη ανδρισμού, μαλθακότητα.
Μᾶλλον καιρῷ ἔργου ἢ κόμπῳ λόγου· πιο πολύ για να έχουμε τη δυνατότητα για κάποιο έργο παρά για κομπορρημοσύνη.
Αἰσχρόν· (ενν. ἡγούμεθα, όχι χρώμεθα - «ζεῦγμα»).
Τὸ πένεσθαι· τη φτώχεια.
Ἔνι (=ἔνεστι) **τοῖς αὐτοῖς**· συμβαίνει οι ίδιοι να...
Ἑτέροις ἕτερα πρὸς ἔργα τετραμμένοις· και ενώ ο καθένας μας καταγίνεται με διαφορετική απασχόληση (επάγγελμα).

λιτικὰ μὴ ἐνδεῶς γνῶναι· μόνοι γὰρ τόν τε μηδὲν τῶνδε μετέχοντα οὐκ ἀπράγμονα, ἀλλ' ἀχρεῖον[3] νομίζομεν, καὶ οἱ αὐτοὶ ἤτοι κρίνομέν γε ἢ ἐνθυμούμεθα ὀρθῶς τὰ πράγματα, οὐ τοὺς λόγους τοῖς ἔργοις βλάβην ἡγούμενοι, ἀλλὰ μὴ προδιδαχθῆναι μᾶλλον λόγῳ πρότερον ἢ ἐπὶ ἃ δεῖ ἔργῳ ἐλθεῖν. διαφερόντως γὰρ δὴ καὶ τόδε ἔχομεν ὥστε τολμᾶν τε οἱ αὐτοὶ μάλιστα καὶ περὶ ὧν ἐπιχειρήσομεν ἐκλογίζεσθαι· ὃ τοῖς ἄλλοις ἀμαθία μὲν θράσος, λογισμὸς δὲ ὄκνον φέρει. κράτιστοι δ' ἂν τὴν ψυχὴν δικαίως κριθεῖεν οἱ τά τε δεινὰ καὶ ἡδέα σαφέστατα γιγνώσκοντες καὶ διὰ ταῦτα μὴ ἀποτρεπόμενοι ἐκ τῶν κινδύνων[4]. καὶ τὰ ἐς ἀρετὴν ἐνηντιώμεθα τοῖς πολλοῖς· οὐ γὰρ πάσχοντες εὖ, ἀλλὰ δρῶντες κτώμεθα τοὺς φίλους. βεβαιότερος δὲ ὁ δράσας τὴν χάριν ὥστε ὀφειλομένην δι' εὐνοίας ᾧ δέδωκε σῴζειν· ὁ δὲ ἀντοφείλων ἀμβλύτερος, εἰδὼς οὐκ ἐς χάριν, ἀλλ' ἐς ὀφείλημα τὴν ἀρετὴν ἀποδώσων. καὶ μόνοι οὐ τοῦ ξυμφέροντος μᾶλλον λογισμῷ ἢ τῆς ἐλευθερίας τῷ πιστῷ ἀδεῶς τινὰ ὠφελοῦμεν»[5].

Η Αθήνα σχολείο της Ελλάδας

41. «Ξυνελών[1] τε λέγω τήν τε πᾶσαν πόλιν τῆς Ἑλλάδος παίδευσιν[2] εἶναι καὶ καθ' ἕκαστον δοκεῖν ἄν μοι τὸν αὐτὸν ἄνδρα παρ' ἡμῶν ἐπὶ πλεῖστ' ἂν εἴδη[3] καὶ μετὰ χαρίτων μάλιστ' ἂν εὐτραπέλως τὸ σῶμα αὔταρκες παρέχεσθαι. καὶ ὡς οὐ λόγων ἐν τῷ παρόντι κόμπος τάδε μᾶλλον ἢ ἔργων ἐστὶν ἀλήθεια, αὐτὴ ἡ δύναμις τῆς πόλεως[4], ἣν ἀπὸ τῶνδε τῶν τρόπων ἐκτησάμεθα, σημαίνει. μόνη γὰρ τῶν νῦν ἀκοῆς κρείσσων ἐς πεῖραν ἔρχεται, καὶ μόνη οὔτε τῷ πολεμίῳ ἐπελθόντι ἀγανάκτησιν ἔχει ὑφ' οἵων κακοπαθεῖ οὔτε τῷ ὑπηκόῳ κατάμεμψιν ὡς οὐχ ὑπ' ἀξίων ἄρχεται. μετὰ μεγάλων δὲ σημείων καὶ οὐ δή τοι ἀμάρτυρόν γε τὴν δύναμιν παρασχόμενοι τοῖς τε νῦν καὶ τοῖς ἔπειτα θαυμασθησόμεθα, καὶ οὐδὲν προσδεόμενοι οὔτε Ὁμήρου ἐπαινέτου οὔτε ὅστις ἔπεσι μὲν τὸ αὐτίκα τέρψει, τῶν δ' ἔργων τὴν ὑπόνοιαν ἡ ἀλήθεια βλάψει[5], ἀλλὰ πᾶσαν μὲν θάλασσαν καὶ γῆν ἐσβατὸν τῇ ἡμετέρᾳ τόλμῃ καταναγκάσαντες γενέσθαι, πανταχοῦ δὲ μνημεῖα κακῶν τε κἀγαθῶν[6] ἀίδια ξυγκατοικίσαντες. περὶ τοιαύτης οὖν πόλεως[7] οἵδε τε γενναίως δικαιοῦντες μὴ ἀφαιρεθῆναι αὐτὴν μαχόμενοι ἐτελεύτησαν, καὶ τῶν λειπομένων πάντα τινὰ ἐθέλειν ὑπὲρ αὐτῆς κάμνειν».

Μή ἐνδεῶς (λιτότητα)· ικανοποιητικά, καλά.
Ἀπράγμων (αντίθ.: πολυπράγμων)· φιλήσυχος.
Ἀχρεῖος: άχρηστος.
Κρίνω ὀρθῶς: διατυπώνω ορθές σκέψεις.
Ἐνθυμοῦμαι ὀρθῶς· μελετώ, συλλογίζομαι σωστά.
Ἢ ἐλθεῖν ἔργῳ ἐπὶ ἃ δεῖ· πριν προβούμε σε ενέργειες για όσα πρέπει (να γίνουν).
Ἔχω τι διαφερόντως· με διακρίνει κάτι το ξεχωριστό.
Ὥστε τολμᾶν ἐκλογίζεσθαι· ώστε να τολμούμε να υπολογίζουμε με ακρίβεια τις συνέπειες...
Μάλιστα (τολμᾶν)·**μάλιστα** (εκλογίζεσθαι)· πολύ... με ακρίβεια.
Ὃ (= τοῦτο δέ, καθ' ὅ)· ενώ αντίθετα.
Θράσος· αλόγιστο θάρρος.
Ὄκνος· δισταγμός, δειλία.
Κράτιστος· πολύ δυνατός.
Τὰ δεινά· οι κίνδυνοι του πολέμου.
Τὰ ἡδέα· η καλοπέραση, οι απολαύσεις της ειρήνης.
Διὰ ταῦτα· και όμως.
Μὴ ἀποτρεπόμενοι· δεν προσπαθούν ν' αποφύγουν.
Τὰ ἐς ἀρετήν (προσδ. της αναφοράς)· η λ. αρετή με ειδική σημασία: ευεργετική διάθεση.
Εὖ πάσχω· ευεργετούμαι.
Εὖ δρῶ (συνηθ. εὖ ποιῶ)· ευεργετώ.
Βέβαιος· σταθερός.
Ὁ δράσας τὴν χάριν· ο ευεργέτης.
Ὥστε σῴζειν (τὴν χάριν) ὀφειλομένην δι' εὐνοίας ᾧ δέδωδε· εφόσον επιδιώκει να παραμένει η ευγνωμοσύνη του ευεργετημένου, με τη συμπάθεια που δείχνει (ὁ δράσας τὴν χάριν) σ' αυτόν.
Ὁ ἀντοφείλων· ο ευεργετημένος.
Ἀμβλύς· απρόθυμος.
Ἐς χάριν· για να του χρωστούν ευγνωμοσύνη.
Ὀφείλημα· εξόφληση χρέους.
Ἀποδίδωμι τὴν ἀρετήν· ανταποδίδω την ευεργεσία.
Τὸ πιστόν (ἡ πίστις) **τῆς ἐλευθερίας**· φιλελεύθερο φρόνημα.

Κεφ. 41.
Ξυνελὼν (συναιρέω)· συνοψίζοντας (ενν. το περιεχόμενο των κεφ. 37-40). **Τὴν πᾶσαν πόλιν**· την πόλη μας σε όλες τις εκδηλώσεις της.
Παίδευσις· σχολείο.
Ἐπὶ πλεῖστ' εἴδη· σε πάρα πολλές δραστηριότητες.
Παρέχω τὸ σῶμα αὔταρκες ἐπί τι· παρουσιάζω τον εαυτό μου (το σώμα) αυτοδύναμο για κάτι.
Μετὰ χαρίτων· με χάρη.
Εὐτραπέλως (εὖ + τρέπομαι, πρβλ. πολύτροπος)· με ευστροφία, με επιδεξιότητα.
Ἔρχεται ἐς πεῖραν ἀκοῆς κρείσσων· (ἐς πεῖραν ἐρχομένη ἀποδείκνυται...) βγαίνει από τη δοκιμασία ανώτερη από τη φήμη της.
Ἀγανάκτησιν ἔχω τινί· δίνω σε κάποιον το δικαίωμα ν' αγανακτήσει.
Ὑφ' οἵων κακοπαθεῖ· από τι (ανάξιους) εχθρούς νικιέται.
Ὑπήκοοι· οι σύμμαχοι των Αθηναίων.
Ἔχει· παρέχει.
Σημεῖα· απτές αποδείξεις.
Οὐ δή τοι· και βέβαια όχι χωρίς.
Προσδέομαί τινος· έχω ανάγκη από...
Τέρψει τὸ αὐτίκα ἔπεσιν· με τα λόγια του θα δώσει μια πρόσκαιρη χαρά.
Τὴν ὑπόνοιαν τῶν ἔργων· την ιδέα που θα σχηματιστεί (αργότερα) για τα έργα μας.
Γενέσθαι ἐσβατόν· να δώσει «γῆν καὶ ὕδωρ», να γίνει πέρασμά μας.
Ξυγκατοικίζω· ιδρύω, στήνω μαζί.
Κακῶν τε κἀγαθῶν· για τις συμφορές και τις νίκες μας.
Ἀίδια· ακατάλυτα, αιώνια.
Δικαιοῦντες μὴ ἀφαιρεθῆναι αὐτήν· πιστεύοντας ότι ήταν καθήκον τους να μη χαθεί αυτή.
Λείπομαι· μένω, μένω στη ζωή.
Ἐθέλειν κάμνειν· με προθυμία να μοχθεί.

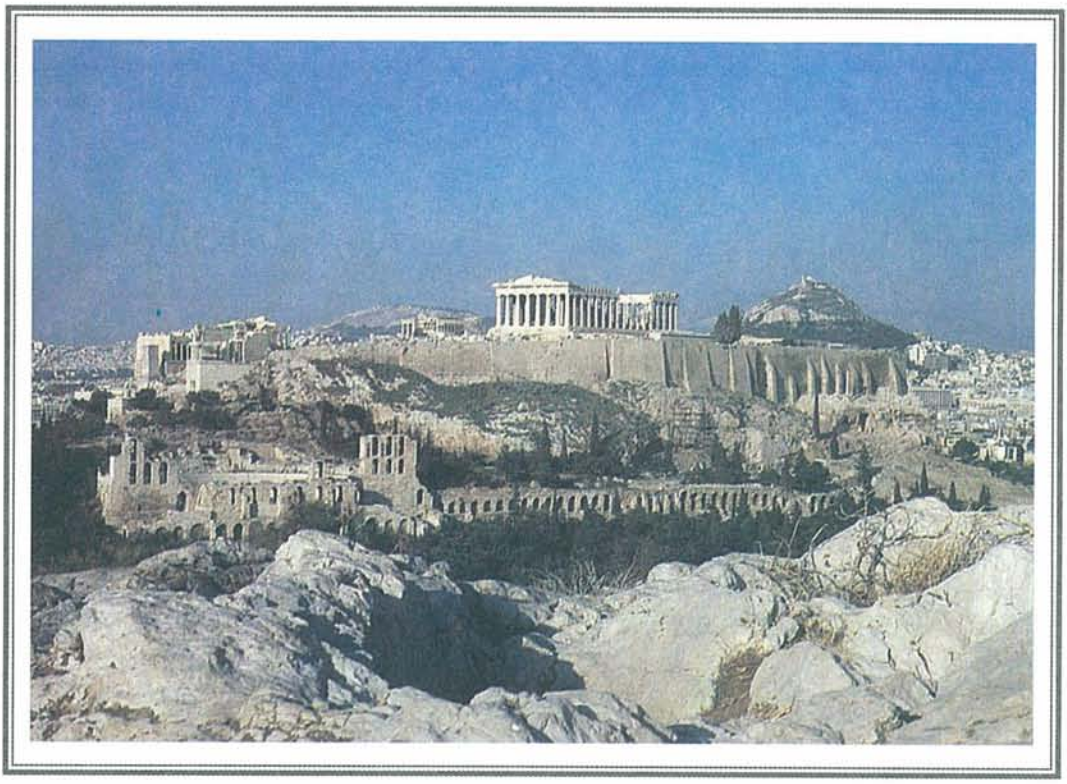

Το μεγαλείο της Αθήνας: α) Άποψη της Ακρόπολης των Αθηνών

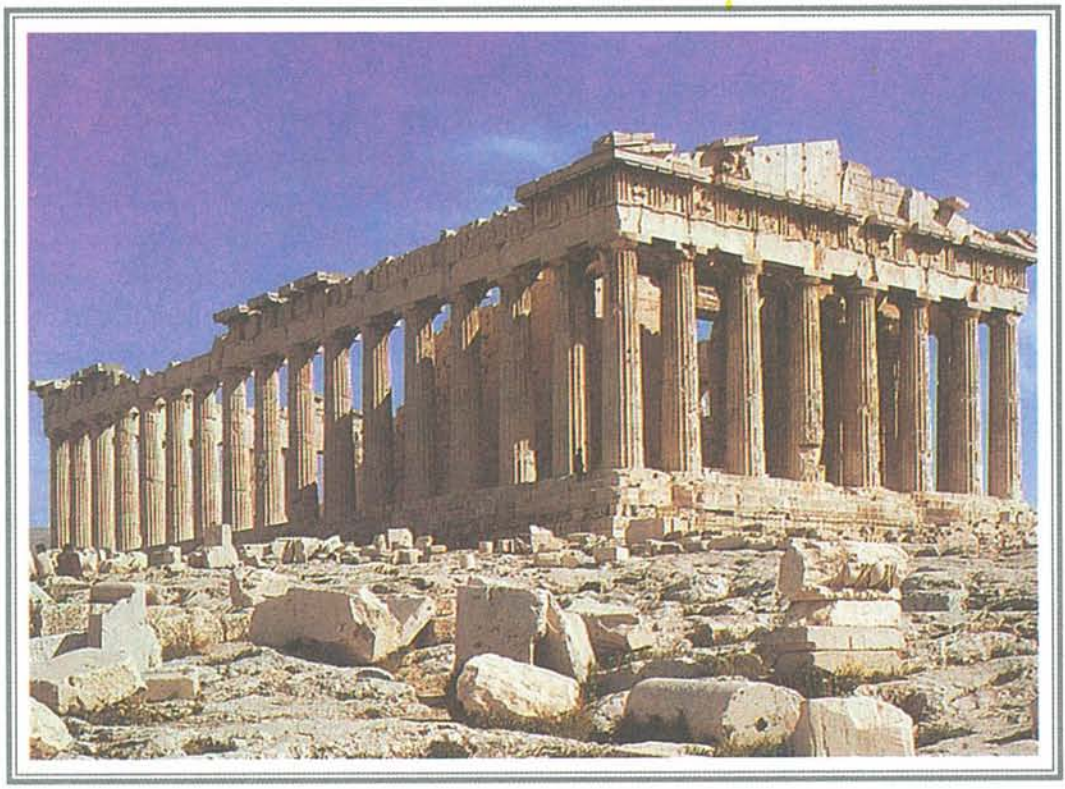

Το μεγαλείο της Αθήνας: β) Ο Παρθενώνας από ΒΔ.

42. «Δι' ὃ[1] δὴ καὶ ἐμήκυνα τὰ περὶ τῆς πόλεως, διδασκαλίαν τε ποιούμενος μὴ περὶ ἴσου ἡμῖν εἶναι τὸν ἀγῶνα καὶ οἷς τῶνδε[2] μηδὲν ὑπάρχει ὁμοίως, καὶ τὴν εὐλογίαν[3] ἅμα ἐφ' οἷς νῦν λέγω φανερὰν σημείοις καθιστάς. καὶ εἴρηται αὐτῆς τὰ μέγιστα· ἃ γὰρ τὴν πόλιν ὕμνησα, αἱ τῶνδε καὶ τῶν τοιῶνδε ἀρεταὶ[4] ἐκόσμησαν, καὶ οὐκ ἂν πολλοῖς τῶν Ἑλλήνων ἰσόρροπος ὥσπερ τῶνδε ὁ λόγος τῶν ἔργων φανείη. δοκεῖ δέ μοι δηλοῦν ἀνδρὸς ἀρετὴν πρώτη τε μηνύουσα καὶ τελευταία βεβαιοῦσα ἡ νῦν τῶνδε καταστροφή. καὶ γὰρ τοῖς τἆλλα χείροσι δίκαιον τὴν ἐς τοὺς πολέμους ὑπὲρ τῆς πατρίδος ἀνδραγαθίαν προτίθεσθαι· ἀγαθῷ γὰρ κακὸν ἀφανίσαντες κοινῶς μᾶλλον ὠφέλησαν ἢ ἐκ τῶν ἰδίων ἔβλαψαν. τῶνδε δὲ οὔτε πλούτου τις τὴν ἔτι ἀπόλαυσιν προτιμήσας ἐμαλακίσθη οὔτε πενίας ἐλπίδι, ὡς κἂν ἔτι διαφυγὼν αὐτὴν πλουτήσειεν, ἀναβολὴν τοῦ δεινοῦ ἐποιήσατο. τὴν δὲ τῶν ἐναντίων τιμωρίαν ποθεινοτέραν αὐτῶν λαβόντες καὶ κινδύνων ἅμα τόνδε κάλλιστον νομίσαντες ἐβουλήθησαν μετ' αὐτοῦ τοὺς μὲν τιμωρεῖσθαι, τῶν δὲ ἐφίεσθαι, ἐλπίδι μὲν τὸ ἀφανὲς τοῦ κατορθώσειν ἐπιτρέψαντες, ἔργῳ δὲ περὶ τοῦ ἤδη ὁρωμένου σφίσιν αὐτοῖς ἀξιοῦντες πεποιθέναι, καὶ ἐν αὐτῷ τὸ ἀμύνεσθαι καὶ παθεῖν κάλλιον ἡγησάμενοι ἢ τὸ ἐνδόντες σώζεσθαι, τὸ μὲν αἰσχρὸν τοῦ λόγου ἔφυγον, τὸ δ' ἔργον τῷ σώματι ὑπέμειναν, καὶ δι' ἐλαχίστου καιροῦ τύχης ἅμα ἀκμῇ τῆς δόξης μᾶλλον ἢ τοῦ δέους ἀπηλλάγησαν»[5].

Κεφ. 42.

Διδασκαλίαν ποιούμενος· γιατί θέλησα να κάνω κατανοητό ότι...

Ὁ ἀγὼν οὔκ ἐστι περὶ ἴσου· δεν αγωνίζονται για πράγματα ίσης σημασίας.

Τῶνδε· των αξιών που ξεχωρίζουν την Αθήνα απ' όλες τις άλλες πόλεις (όπως περιγράφηκαν στα προηγούμενα κεφάλαια).

Εὐλογία (εὖ + λέγω)· έπαινος, εγκώμιο.

Ἐφ' οἷς· τούτων, ἐφ' οἷς (πρβλ. κεφ. 34: ἐπ' αὐτοῖς).

Αὐτῆς· δηλ. **τῆς εὐλογίας**.

Ἀρεταί· ανδραγαθήματα.

Οὐ πολλοῖς· οὐ πολλοῖς ὥσπερ τοῖσδε.

Καταστροφή (υποκείμ. του δηλοῦν) ο θάνατος.

Πρώτη μηνύουσα· πρώτο φανέρωμα.

Τελευταία βεβαιοῦσα· τελική επισφράγιση.

Τοῖς τἆλλα χείροσι· στην περίπτωση όσων από κάθε άλλη άποψη είναι κακοί.

Προτίθημί τι (τὴν ἀνδραγαθίαν) τινὸς (τῆς ἐς τὰ ἄλλα κακίας)· κρίνω σπουδαιότερο κάτι από κάτι άλλο.

Ἀγαθόν· ανδραγαθία.

Κακόν· ηθικό παράπτωμα.

Ἀφανίζω· ξεπλένω.

Κοινῶς ὠφέλησαν· ωφέλησαν την κοινή υπόθεση.

Ἐκ τῶν ἰδίων· με τα προσωπικά τους παραπτώματα.

Ἐμαλακίσθη· έδειξε δειλία.

Τὴν ἔτι ἀπόλαυσιν· την απόλαυση για περισσότερο χρόνο.

Πενίας ἐλπίδι· τῇ ἐλπίδι, ἣν ἡ πενία διασῴζει, ὡς...

Ἔτι· κι αυτή τη φορά.

Αὐτήν· την πενίαν.

Τὸ δεινόν· ο κίνδυνος.

Αὐτῶν· αναφέρεται στις δύο αντίθετες προσδοκίες: την εξακολούθηση της απόλαυσης του πλούτου από τη μια και την ελπίδα ν' απαλλαγούν απ' τη φτώχεια από την άλλη.

Λαμβάνω (αντικ. τιμωρίαν, κατγ. **ποθεινοτέραν**)· θεωρώ.

Μετ' αὐτοῦ· του κινδύνου.

Τοὺς μὲν (ἐναντίους)... τῶν δὲ (τὴν ἔτι ἀπόλαυσιν... πλουτήσειεν).

Ἐφίεμαί τινος· επιθυμώ.

Ἐπιτρέπω τὸ ἀφανές τοῦ κατορθώσειν ἐλπίδι· εμπιστεύομαι την αβέβαιη έκβαση του αγώνα, την αβέβαιη προοπτική της νίκης, στην ελπίδα.

Ἔργῳ· μες στη μάχη.

Τὸ ἤδη ὁρώμενον· αυτό που είχαν μπροστά στα μάτια τους.

Ἀξιοῦντες πεποιθέναι σφίσιν αὐτοῖς· θεωρούσαν υποχρέωσή τους να στηριχτούν στον εαυτό τους (στην προσωπική τους ανδρεία).

Ἐν αὐτῷ· ἐν τῷ ἔργῳ, μες στη μάχη.

Κάλλιον ἡγοῦμαί τι ἤ ...προτιμώ κάτι από κάτι άλλο.

Ἐνδίδωμι· υποχωρώ, τρέπομαι σε φυγή.

Φεύγω· αποφεύγω.

Τὸ αἰσχρὸν τοῦ λόγου· την ντροπή να τους λένε δειλούς.

Ὑπομένω τῷ σώματι τὸ ἔργον· αναλαμβάνω τον αγώνα δίνοντας τη ζωή μου.

Καιρός· κρίσιμη ώρα.

Ἀκμὴ τύχης· (πρβλ. ἐπί ξυροῦ ἀκμῆς) καθώς κρινόταν από την τύχη η ζωή τους.

Ἀπηλλάγησαν μᾶλλον τῆς δόξης (ενν. τοῦ δέους) από την κατηγορία ότι νιώθουν φόβο· ἢ τοῦ δέους παρά από το φόβο.

Το μεγαλείο της Αθήνας: γ) Γλυπτά από τη ζωφ

Παρθενώνα με θέμα την πομπή των Παναθηναίων

Η αυτοθυσία των θαπτόμεων παλικαριών

43. «Καὶ οἵδε μὲν προσηκόντως τῇ πόλει τοιοίδε ἐγένοντο· τοὺς δὲ λοιποὺς χρὴ ἀσφαλεστέραν μὲν εὔχεσθαι, ἀτολμοτέραν δὲ μηδὲν ἀξιοῦν τὴν ἐς τοὺς πολεμίους διάνοιαν ἔχειν, σκοποῦντας μὴ λόγῳ μόνῳ τὴν ὠφελίαν, ἣν ἄν τις πρὸς οὐδὲν χεῖρον αὐτοὺς ὑμᾶς εἰδότας μηκύνοι, λέγων ὅσα ἐν τῷ τοὺς πολεμίους ἀμύνεσθαι ἀγαθὰ ἔνεστιν, ἀλλὰ μᾶλλον τὴν τῆς πόλεως δύναμιν καθ' ἡμέραν ἔργῳ θεωμένους καὶ ἐραστὰς γιγνομένους αὐτῆς[1], καὶ ὅταν ὑμῖν μεγάλη δόξῃ εἶναι, ἐνθυμουμένους ὅτι τολμῶντες καὶ γιγνώσκοντες τὰ δέοντα καὶ ἐν τοῖς ἔργοις αἰσχυνόμενοι[2] ἄνδρες αὐτὰ ἐκτήσαντο, καὶ ὁπότε καὶ πείρᾳ του σφαλεῖεν, οὐκ οὖν καὶ τὴν πόλιν γε τῆς σφετέρας ἀρετῆς ἀξιοῦντες στερίσκειν, κάλλιστόν δὲ ἔρανον αὐτῇ προϊέμενοι. κοινῇ γὰρ τὰ σώματα διδόντες ἰδίᾳ τὸν ἀγήρων ἔπαινον ἐλάμβανον καὶ τὸν τάφον ἐπισημότατον, οὐκ ἐν ᾧ κεῖνται μᾶλλον, ἀλλ' ἐν ᾧ ἡ δόξα αὐτῶν παρὰ τῷ ἐντυχόντι αἰεὶ καὶ λόγου καὶ ἔργου καιρῷ ἀείμνηστος καταλείπεται[3]. ἀνδρῶν γὰρ ἐπιφανῶν πᾶσα γῆ τάφος, καὶ οὐ στηλῶν μόνον ἐν τῇ οἰκείᾳ σημαίνει ἐπιγραφή, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ μὴ προσηκούσῃ ἄγραφος μνήμη παρ' ἑκάστῳ τῆς γνώμης μᾶλλον ἢ τοῦ ἔργου ἐνδιαιτᾶται[4]. οὓς νῦν ὑμεῖς ζηλώσαντες καὶ τὸ εὐδαιμον τὸ ἐλεύθε-

Κεφ. 43

Προσηκόντως· όπως ταιριάζει (κυριολεκτικά: σαν συγγενείς (προσήκοντες), σαν παιδιά της).

Τοιοίδε ἐγένοντο· αναδείχτηκαν τέτοιοι.

Εὔχεσθαι ἔχειν τὴν ἐς τοὺς πολεμίους διάνοιαν ἀσφαλεστέραν, ἀτολμοτέραν δὲ μηδὲν ἀξιοῦν· να εύχεστε το φρόνημά σας εναντίον των εχθρών να σας φέρει μικρότερο κίνδυνο, όμως να μη ανεχθείτε να είναι ατολμότερο.

Λόγος· νους, το λογικό.

Πρὸς ὑμᾶς αὐτοὺς εἰδότας οὐδὲν χεῖρον· σε σας που οι ίδιοι τα ξέρετε καλύτερα.

Ἐνθυμοῦμαι· συλλογίζομαι.

Αἰσχυνόμενοι ἐν τοῖς ἔργοις· άντρες με φιλότιμο, άντρες που στη μάχη νιώθουν ντροπή (να μη κάνουν το καθήκον τους).

Ὁπότε σφαλεῖεν πείρᾳ του (τινός)· εἴποτε καὶ πειρώμενοί τινος σφαλείησαν· και αν καμιά φορά σε μια προσπάθειά τους αποτύχαιναν.

Οὐκ ἀξιοῦντες· δεν επέτρεπαν στον εαυτό τους...

Προϊέμαι ἔρανον· προσφέρω συνεισφορά.

Ἐντυχὼν αἰεὶ καιρὸς καὶ λόγου καὶ ἔργου· κάθε ευκαιρία που παρουσιάζεται είτε δημηγορίας είτε μάχης.

Ἐπιγραφὴ στηλῶν ἐν τῇ οἰκείᾳ (γῇ) σημαίνει· η επιγραφή μιας στήλης στη γενέτειρά τους το δηλώνει.

Μὴ προσήκουσα (γῆ)· ξένη χώρα.

Ἐνδιαιτᾶται παρ' ἑκάστῳ ἄγραφος μνήμη τῆς γνώμης μᾶλλον ἢ τοῦ ἔργου· ζει μες στην ψυχή του

43. Αυτοί εδώ λοιπόν, σαν γνήσια παιδιά της πόλης, αυτό το φρόνημα έδειξαν. Όσοι όμως μένετε, έχετε καθήκον να εύχεστε το φρόνημά σας απέναντι στους εχθρούς να σας βάλει σε μικρότερο κίνδυνο, αλλά να μη καταδεχτείτε να είναι λιγότερο τολμηρό, λογαριάζοντας όχι μόνο με τα λόγια τις ωφέλειες – κάτι που θα μπορούσε ν' αναπτύξει κάποιος διεξοδικότερα σε σας, που κι από μόνοι σας τις ξέρετε εξίσου καλά, απαριθμώντας πόσα καλά εξασφαλίζει η αντίσταση στον εχθρό –, καλύτερα όμως προσηλώνοντας καθημερινά το βλέμμα σας στα έργα, που δείχνουν τη δύναμη της πόλης μας, κι έτσι να την αγαπήσετε με πάθος. Κι όταν αντιληφτείτε το μεγαλείο της, βάλτε στο νου σας ότι τη δύναμη αυτή την απέκτησαν άντρες τολμηροί που είχαν συνείδηση του καθήκοντος και με φιλότιμο την ώρα του αγώνα· και που, κάθε φορά που αποτύχαιναν σε κάποιο εγχείρημά τους, δεν επέτρεπαν βέβαια στον εαυτό τους να στερήσει την πόλη απ' τη δική τους ανδρεία, αλλά πρόσφεραν σ' αυτή την πιο ωραία συνεισφορά· γιατί, δίνοντας όλοι μαζί τη ζωή τους, έπαιρναν ο καθείς τους ξεχωριστά τον αγέραστο έπαινο και τον πιο περίλαμπρο τάφο: όχι τόσο τον τάφο, στον οποίο κείτονται, αλλά εκείνον όπου η δόξα τους επιζεί, για να μνημονεύεται αιώνια σε κάθε ευκαιρία που παρουσιάζεται, είτε για λόγο είτε για δράση. Γιατί τάφος των ενδόξων αντρών είναι η γη ολόκληρη, και τη μνήμη τους δεν τη διασώζει μόνο η επιγραφή μιας στήλης στην πατρίδα τους, αλλά και στα ξένα μέρη φωλιάζει στην ψυχή του καθενός άγραφη η ανάμνηση όχι τόσο των ανδραγαθημάτων τους, όσο του φρονήματός τους.

Εσείς λοιπόν να έχετε αυτούς εδώ πρότυπα και να θεωρήσετε θεμέλιο της ευτυχίας την ελευθερία και θεμέλιο της ελευθε-

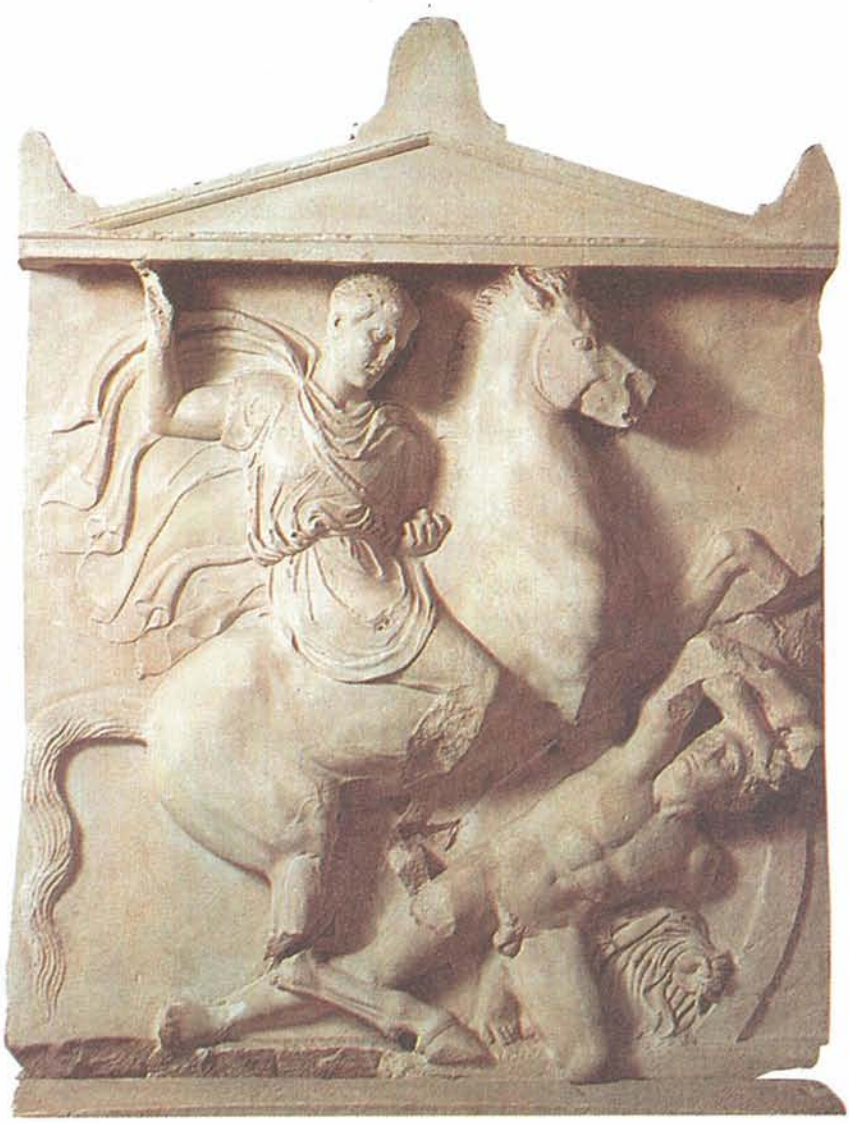

Ἔργῳ δὲ περὶ τοῦ ἤδη ὁρωμένου σφίσιν αὐτοῖς ἀξιοῦντες πεποιθέναι.

Επιτύμβια στήλη του Δεξίλεω

Στηλῶν ἐν τῇ οἰκείᾳ ἐπιγραφή.
Επιτύμβια στήλη του Ευφήρου

ρον, τὸ δ' ἐλεύθερον τὸ εὔψυχον κρίναντες[5] μὴ περιορᾶσθε τοὺς πολεμικοὺς κινδύνους. οὐ γὰρ οἱ κακοπραγοῦντες δικαιότερον ἀφειδοῖεν ἂν τοῦ βίου, οἷς ἐλπὶς οὐκ ἔστιν ἀγαθοῦ, ἀλλ' οἷς ἡ ἐναντία μεταβολὴ ἐν τῷ ζῆν ἔτι κινδυνεύεται καὶ ἐν οἷς μάλιστα μεγάλα τὰ διαφέροντα, ἤν τι πταίσωσιν. ἀλγεινοτέρα γὰρ ἀνδρί γε φρόνημα ἔχοντι ἡ μετὰ τοῦ μαλακισθῆναι κάκωσις ἢ ὁ μετὰ ῥώμης καὶ κοινῆς ἐλπίδος ἅμα γιγνόμενος ἀναίσθητος θάνατος»[6].

καθενός άγραφη η θύμηση όχι τόσο των ανδραγαθημάτων τους, όσο του φρονήματός τους.

Τὸ εὔδαιμον... κρίναντες· καὶ κρίναντες εὐδαιμονίαν τὴν ἐλευθερίαν, ἐλευθερίαν δὲ τὴν εὐψυχίαν (γενναιότητα).

Περιορῶμαι (εδώ)· δειλιάζω μπροστά σε...

Κακοπραγῶ· δυστυχώ.

Ἀφειδῶ τοῦ βίου· αψηφώ τη ζωή μου.

Κινδυνεύεται ἡ ἐναντία μεταβολὴ ἐν τῷ ζῆν· υπάρχει φόβος, αν συνεχίσουν να βρίσκονται στη ζωή, να μεταβληθεί ριζικά η (καλή) κατάστασή τους.

Μεγάλα τὰ διαφέροντα (ἔσται)· η διαφορά (κατάστασης) θα είναι μεγάλη.

Πταίω· αποτυχαίνω.

Ἡ μετὰ τοῦ μαλακισθῆναι κάκωσις· η εξαθλίωση που προέρχεται από τη δειλία στη μάχη.

Θάνατος γιγνόμενος ἀναίσθητος μετὰ ῥώμης ἅμα καὶ κοινῆς ἐλπίδος· θάνατος που έρχεται ανεπαίσθητα σε στιγμή (έξαρσης) της δύναμης και της κοινής προσδοκίας.

ρίας τη δυνατή ψυχή· κι έτσι μη δειλιάζετε μπροστά στους κινδύνους της μάχης. Γιατί δεν έχουν σοβαρότερο λόγο ν' αψηφούν το θάνατο οι απόκληροι της ζωής, που δεν έχουν να ελπίζουν καλύτερες μέρες, αλλά εκείνοι που, στη ζωή που τους απομένει, υπάρχει φόβος να μεταβληθεί ριζικά η καλή τύχη τους· αυτοί, αν κάπου σκοντάψουν, έχουν να χάσουν περισσότερα από κάθε άλλον. Γιατί, για έναν άντρα με υψηλό φρόνημα, είναι πιο πικρή η εξαθλίωση που φέρνει η δειλία παρά ο θάνατος που έρχεται χωρίς να τον νιώσει, σε στιγμή έξαρσης της δύναμής του και της κοινής ελπίδας.

Παραμυθία και συμβουλές στους γονείς των νεκρών

44. «Δι' ὅπερ καὶ τοὺς τῶνδε νῦν τοκέας, ὅσοι πάρεστε, οὐκ ὀλοφύρομαι μᾶλλον ἢ παραμυθήσομαι[1]. ἐν πολυτρόποις γὰρ ξυμφοραῖς[2] ἐπίστανται τραφέντες· τὸ δ' εὐτυχές, οἳ ἂν τῆς εὐπρεπεστάτης λάχωσιν, ὥσπερ οἵδε μὲν νῦν, τελευτῆς, ὑμεῖς δὲ λύπης, καὶ οἷς ἐνευδαιμονῆσαί τε ὁ βίος ὁμοίως καὶ ἐντελευτῆσαι ξυνεμετρήθη[3]. χαλεπὸν μὲν οὖν οἶδα πείθειν ὅν, ὧν καὶ πολλάκις ἕξετε ὑπομνήματα ἐν ἄλλων εὐτυχίαις, αἷς ποτε καὶ αὐτοὶ ἠγάλλεσθε· καὶ λύπη οὐχ ὧν ἄν τις μὴ πειρασάμενος ἀγαθῶν στερίσκηται, ἀλλ' οὗ ἂν ἐθὰς γενόμενος ἀφαιρεθῇ. καρτερεῖν δὲ χρὴ καὶ ἄλλων παίδων ἐλπίδι, οἷς ἔτι ἡλικία τέκνωσιν ποιεῖσθαι· ἰδίᾳ τε γὰρ τῶν οὐκ ὄντων λήθη οἱ ἐπιγιγνόμενοί τισιν ἔσονται, καὶ τῇ πόλει διχόθεν, ἔκ τε τοῦ μὴ ἐρημοῦσθαι καὶ ἀσφαλείᾳ, ξυνοίσει· οὐ γὰρ οἷόν τε ἴσον τι ἢ δίκαιον βουλεύεσθαι, οἳ ἂν μὴ καὶ παῖδας ἐκ τοῦ ὁμοίου παραβαλλόμενοι κινδυνεύωσιν. ὅσοι δ' αὖ παρηβήκατε, τόν τε πλέονα κέρδος, ὃν ηὐτυχεῖτε, βίον ἡγεῖσθε καὶ τόνδε βραχὺν ἔσεσθαι, καὶ τῇ τῶνδε εὐκλείᾳ κουφίζεσθε. τὸ γὰρ φιλότιμον ἀγήρων μόνον, καὶ οὐκ ἐν τῷ ἀχρείῳ τῆς ἡλικίας τὸ κερδαίνειν, ὥσπερ τινές φασι, μᾶλλον τέρπει, ἀλλὰ τὸ τιμᾶσθαι».

Κεφ. 44
Τοκεῖς· γονείς.
Παραμυθοῦμαι· παρηγορώ.
Ἐπίστανται τραφέντες ἐν πολυτρόποις ξυμφοραῖς· γνωρίζουν ότι η ζωή τους πέρασε μέσα από κάθε είδους αλλαγές της τύχης.
Τὸ εὐτυχές (τοῦτό ἐστι)· η ευτυχία.
Λαγχάνω εὐπρεποῦς τελευτῆς· η μοίρα μού δίνει ένδοξο θάνατο.
Ὁ βίος ξυνεμετρήθη ὁμοίως ἐνευδαιμονῆσαί τε καί ἐντελευτῆσαι· η ζωή τους παίρνει τέλος τη στιγμή που τελειώνει και η ευτυχία τους.
Χαλεπόν... ὅν· = οἶδα ὂν χαλεπόν.
Ὧν· περὶ τούτων, ὧν.
Ὑπόμνημα· αφορμή θύμησης.
Ἀφαιροῦμαί τινος ἐθὰς γενόμενος· χάνω αγαθά που είχα συνηθίσει ν' απολαμβάνω.
Τέκνωσις· παιδοποιία.
Οἱ ἐπιγιγνόμενοι· τα παιδιά που θα γεννηθούν ύστερα.
Λήθη ἔσονταί τισιν· θα κάνουν μερικούς να ξεχάσουν.
Διχόθεν· από δύο απόψεις.
Βουλεύομαι ἴσον τι ἢ δίκαιον· αποφασίζω κατά τον ίδιον τρόπο και δίκαια.
Κινδυνεύω παραβαλλόμενος παῖδας· μπαίνω σε κίνδυνο προσφέροντας τα παιδιά μου (ως στρατιώτες).
Παρηβῶ· είμαι περασμένης ηλικίας.
Τόνδε (βίον)· τη ζωή που σας μένει.
Κουφίζομαι· παρηγοριέμαι.
Τὸ φιλότιμον· η φιλοτιμία, η αγάπη για τιμές.
Τὸ ἀχρεῖον τῆς ἡλικίας· ηλικία, κατά την οποία ο άνθρωπος δεν μπορεί να προσφέρει τίποτα.

44. Γι' αυτό και τους γονείς αυτών που ενταφιάζουμε τώρα, όσοι βρίσκεστε εδώ, δε τους κλαίω, πιο πολύ θα προσπαθήσω να ελαφρώσω τον πόνο τους. Γιατί το ξέρουν καλά πως η ζωή τους πέρασε μέσ' από κάθε λογής μεταπτώσεις της τύχης· κι ότι ευτυχισμένοι είναι, όπως οι σημερινοί νεκροί μας, εκείνοι που η μοίρα τούς χάρισε τον πιο ένδοξο θάνατο, και, όπως εσείς, για το τιμημένο πένθος σας, κι εκείνοι που κανονίστηκε το τέλος της ζωής τους να συμπέσει με το τέλος της ευτυχίας τους.

Γνωρίζω βέβαια ότι είναι δύσκολο να πείσω εσάς, αφού θα σας φέρνουν ζωντανή τη θύμηση αυτών που χάσατε οι ευτυχίες των άλλων γονιών που κι εσείς κάποτε τις χαρήκατε· και θλίβεται ο άνθρωπος όχι επειδή του λείπουν αγαθά που δεν τα δοκίμασε, αλλά για όσα, ενώ είχε συνηθίσει να τ' απολαμβάνει, τα έχασε. Πρέπει όμως να δείχνετε εγκαρτέρηση, με την ελπίδα άλλων παιδιών, όσοι ακόμα είστε σε ηλικία ν' αποχτήσετε παιδιά· γιατί, για τα άτομα, τα παιδιά που θα τους έρθουν στον κόσμο από δω και πέρα θα κάνουν πολλούς να ξεχάσουν εκείνους που χάθηκαν, ενώ, για την πόλη, θα είναι διπλό το όφελος: και δε θα ερημώσει και θα έχει ασφάλεια· γιατί δεν είναι δυνατό να έχει την ίδια αξία ή να είναι το ίδιο δίκαιη η γνώμη για τα δημόσια πράγματα όσων δεν μπαίνουν στον ίδιο κίνδυνο, ρίχνοντας σ' αυτόν τα παιδιά τους. Κι όσους πάλι σας πήραν τα χρόνια, να θεωρήσετε κέρδος το μεγαλύτερο μέρος της ζωής σας, που το περάσατε ευτυχισμένοι, και ότι το μέρος της που απομένει θα είναι σύντομο, κι ας κάνει ελαφρότερο το πένθος σας η δόξα αυτών εδώ. Γιατί το μόνο που δεν γερνά είναι ο πόθος για τιμές, και στην ηλικία που ο άνθρωπος δεν μπορεί να προσφέρει τίποτε, δεν είναι, όπως λεν μερικοί, το κέρδος που δίνει τη μεγαλύτερη τέρψη, αλλά οι τιμές.

Παραινέσεις στους οικείους των νεκρών

45. «Παισὶ δ' αὖ ὅσοι τῶνδε πάρεστε ἢ ἀδελφοῖς ὁρῶ μέγαν τὸν ἀγῶνα (τὸν γὰρ οὐκ ὄντα ἅπας εἴωθεν ἐπαινεῖν) καὶ μόλις ἂν καθ' ὑπερβολήν ἀρετῆς οὐχ ὁμοῖοι, ἀλλ' ὀλίγῳ χείρους κριθεῖτε. φθόνος γὰρ τοῖς ζῶσι πρὸς τὸ ἀντίπαλον, τὸ δὲ μὴ ἐμποδὼν ἀνανταγωνίστῳ εὐνοίᾳ τετίμηται. εἰ δέ με δεῖ καὶ γυναικείας τι ἀρετῆς[1], ὅσαι νῦν ἐν χηρείᾳ ἔσονται, μνησθῆναι, βραχείᾳ παραινέσει ἅπαν σημανῶ. τῆς τε γὰρ ὑπαρχούσης φύσεως μὴ χείροσι γενέσθαι ὑμῖν μεγάλη ἡ δόξα καὶ ἧς[2] ἂν ἐπ' ἐλάχιστον ἀρετῆς πέρι ἢ ψόγου τοῖς ἄρσεσι κλέος ᾖ[3]».

Η πόλη τίμησε τους νεκρούς, όπως τους άξιζε

46. «Εἴρηται καὶ ἐμοὶ λόγῳ κατὰ τὸν νόμον[1] ὅσα εἶχον πρόσφορα, καὶ ἔργῳ οἱ θαπτόμενοι τὰ μὲν ἤδη κεκόσμηνται, τὰ δὲ αὐτῶν τοὺς παῖδας τὸ ἀπὸ τοῦδε δημοσίᾳ ἡ πόλις μέχρι ἥβης θρέψει[2], ὠφέλιμον στέφανον τοῖσδέ τε καὶ τοῖς λειπομένοις τῶν τοιῶνδε ἀγώνων προτιθεῖσα· ἆθλα γὰρ οἷς κεῖται ἀρετῆς μέγιστα, τοῖς δὲ καὶ ἄνδρες ἄριστοι πολιτεύουσιν. νῦν δὲ ἀπολοφυράμενοι ὃν προσήκει ἑκάστῳ ἄπιτε».

47. Τοιόσδε μὲν ὁ τάφος ἐγένετο τῷ χειμῶνι τούτῳ.

Κεφ. 45
Καὶ μόλις ἂν... κριθεῖτε (καὶ εἰ ὑπερβάλλοιτε ἀρετῇ..)· και πολύ δύσκολα, κι αν δείξετε ανδρεία μοναδική, θα σας κρίνουν κάπως κατώτερους, ουδέποτε ισάξιους.
Τὸ ἀντίπαλον... τὸ μὴ ἐμποδών· οι αντίπαλοι, οί μὴ ἐμποδὼν ὄντες.
Χείρων τῆς ὑπαρχούσης φύσεως· κατώτερη από τη γυναικεία φύση.
Ἧς ἂν... κλέος ᾖ· για όποιαν θ' ακουστεί λιγότερο το όνομά της – επαινετικά ή ντροπιασμένα – ανάμεσα στους άντρες.

Κεφ. 46
Πρόσφορα· κατάλληλα.
Κοσμοῦμαι· τιμιέμαι.
Τὰ δέ = εξάλλου.
Στέφανος· βραβείο.
Τοῖς δέ· σ' αυτή την πόλη.
Ἀπολοφύρομαι· αποτελειώνω το θρήνο.

45. Τώρα, τα παιδιά των νεκρών μας, όσα βρίσκεστε εδώ ή τ' αδέρφια τους, βλέπω ότι έχετε μεγάλον αγώνα μπροστά σας (γιατί ο καθείς συνηθίζει να επαινεί αυτόν που δε βρίσκεται στη ζωή), και πολύ δύσκολα, ακόμη κι αν δείξετε μοναδικό ηρωισμό, θα σας κρίνουν κάπως κατώτερους – ποτέ το ίδιο ανδρείους! Γιατί οι ζωντανοί νιώθουν φθόνο για τον ανταγωνιστή τους· αντίθετα, όποιον δεν αντισκόφτει το δρόμο τους, τον τιμούν με αδιαφιλονίκητη εύνοια.

Κι αν είμαι υποχρεωμένος ν' αναφέρω κάτι για την αρετή που ταιριάζει στη φύση της γυναίκας, θα δηλώσω, για όσες τώρα θα μείνουν χήρες, με μια σύντομη παραίνεση όλη μου τη σκέψη: δηλαδή, μεγάλη η δόξα σας, αν δεν φανείτε κατώτερες απ' τη γυναίκεια φύση, όπως κι η δόξα εκείνης, που τ' όνομά της θ' ακουστεί λιγότερο, επαινετικά ή περιγελαστικά, ανάμεσα στους άντρες.

46. Έχετε ακούσει κι από μένα, με την επιβαλλόμενη από το νόμο αγόρευσή μου, όσα είχα κατάλληλα, και με έργα αυτοί που θάβονται έχουν κιόλας πάρει τις τιμές τους· εξάλλου, από σήμερα τα παιδιά τους θα τ' αναθρέψει με δημόσια δαπάνη η πόλη ως την εφηβεία τους, προβάλλοντας ως βραβείο τέτοιων αγώνων και γι' αυτούς εδώ και για όσους επιζούν, ένα στεφάνι που πιάνει τόπο. Γιατί, όπου έχουν θεσμοθετηθεί τα πιο μεγάλα βραβεία ανδρείας, εκεί ζουν ως πολίτες άντρες με τη μεγαλύτερη αρετή. Και τώρα, αφού ο καθένας αποτέλειωσε το θρήνο για τον δικό του, να πάτε στο καλό.

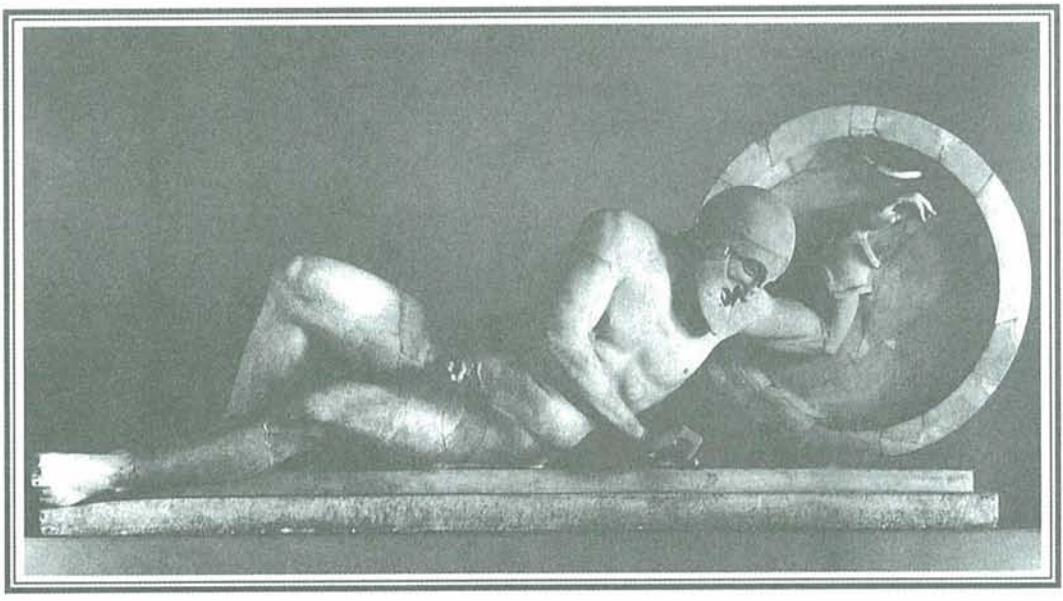

Ὁ μετά ῥώμης... θάνατος: Πολεμιστής που πεθαίνει
(ανατολικό αέτωμα του ναού της Αφαίας της Αίγινας).

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ
Περικλέους Έπιτάφιος

Μετάφραση: Άγγελος Σ. Βλάχος

Γ΄ τάξη Γενικού Λυκείου
Γενικής Παιδείας

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΑΘΗΝΑ

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ

Περικλέους Ἐπιτάφιος

Το κείμενο προέρχεται από τον τόμο «Θουκυδίδου *Ιστορία του Πελοποννησιακού Πολέμου*», μετάφραση του Άγγελου Σ. Βλάχου, Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", Αθήνα 2004 (1998), 7η ανατύπωση, σσ. 144-153.

Εικόνα εξωφύλλου: Επιτύμβια στήλη Ευφήρου

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΕΘΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ
Περικλέους Ἐπιτάφιος

Μετάφραση: Άγγελος Σ. Βλάχος

Γ' τάξη Γενικού Λυκείου
Γενικής Παιδείας

ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
ΑΘΗΝΑ

Συγγραφέας - Μετάφραση:
ΑΓΓΕΛΟΣ Σ. ΒΛΑΧΟΣ

Συντονισμός για το
Παιδαγωγικό Ινστιτούτο:

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΒΕΪΚΟΥ
Σύμβουλος Π.Ι.

ΣΩΤΗΡΗΣ ΓΚΛΑΒΑΣ
Σύμβουλος Π.Ι.

34. Τὸν ἴδιο χειμώνα οἱ Ἀθηναῖοι ὀργάνωσαν, κατὰ τὴν ἀρχαία συνήθεια, τὴν τελετὴ τῆς δημόσιας ταφῆς τῶν πρώτων νεκρῶν τοῦ πολέμου. Ἡ ἑτοιμασία γίνεται μὲ τὸν ἑξῆς τρόπο. Τρεῖς μέρες πρὶν ἀπὸ τὴν τελετὴ κατασκευάζουν μιὰν ἐξέδρα καὶ ἀποθέτουν ἐκεῖ τὰ ὀστὰ τῶν νεκρῶν. Ὁ καθένας, ἂν θέλη, μπορεῖ νὰ φέρη ἕνα ἀφιέρωμα στὸν δικό του. Ὅταν ἔρθη ἡ στιγμὴ τῆς ἐκφορᾶς, τοποθετοῦν φέρετρα κυπαρισσένια ἐπάνω σὲ ἁμάξια. Ἕνα φέρετρο γιὰ κάθε φυλή. Τὰ ὀστὰ τοῦ κάθε νεκροῦ εἶναι στὸ φέρετρο τῆς φυλῆς του. Ἕνα ὅμως φέρετρο τὸ μεταφέρουν κενό. Εἶναι τῶν ἀφανῶν, ἐκείνων ποὺ τὰ σώματα δὲν βρέθηκαν. Στὴν τελετὴ πηγαίνει ὅποιος θέλει, εἴτε πολίτης εἴτε ξένος. Πηγαίνουν καὶ οἱ γυναῖκες, συγγενεῖς, ποὺ στέκονται μπροστὰ στὸν τάφο καὶ μοιρολογοῦν. Ἀποθέτουν τοὺς νεκροὺς στὸ δημόσιο νεκροταφεῖο ποὺ βρίσκεται στὸ ὡραιότερο προάστιο τῆς πόλης. Ἐκεῖ θάβουν πάντα τοὺς νεκροὺς τοῦ πολέμου. Μόνη ἐξαίρεση ἔκαναν γιὰ ὅσους ἔπεσαν στὸν Μαραθώνα. Αὐτούς, γιὰ τὴν ἐξαιρετική τους ἀνδρεία, ἔκριναν πὼς ἔπρεπε νὰ τοὺς θάψουν στὸν τόπο τῆς μάχης. Ὅταν τοὺς σκεπάση ἡ γῆ, ἕνας πολίτης, ξεχωριστὸς γιὰ τὴν ἀξία του καὶ τὰ χαρίσματά του, ὁρισμένος ἀπὸ τὴν Πολιτεία, κάνει τὸν ἔπαινο τῶν νεκρῶν. Ἔπειτα ὁ κόσμος φεύγει. Ἔτσι γίνεται ἡ ταφή. Ὅσο βαστοῦσε ὁ πόλεμος, κρατοῦσαν τὴν συνήθεια αὐτὴ κάθε φορὰ ποὺ ἔπρεπε. Γιὰ τοὺς πρώτους νεκροὺς τοῦ πολέμου ὅρισαν νὰ μιλήση ὁ Περικλῆς τοῦ Ξανθίππου. Ὅταν ἦρθε ἡ στιγμὴ προχώρησε ἀπὸ τὸ μνημεῖο, ἀνέβηκε σ' ἕνα ψηλὸ βῆμα γιὰ νὰ τὸν ἀκούη τὸ συγκεντρωμένο πλῆθος καὶ εἶπε:

35. «Οἱ περισσότεροι ἀπὸ ὅσους ἔχουν μιλήσει ἀπὸ τὸ βῆμα αὐτό, ἐπαινοῦν τὸν νομοθέτη ποὺ πρόσθεσε στὰ ἄλλα μέρη τῆς τελετῆς τὴν ἐκφώνηση λόγου, γιατὶ θεωροῦν πὼς εἶναι ὡραῖο νὰ γίνεται ὁ ἔπαινος τῶν νεκρῶν τοῦ πολέμου στὴν

ταφή τους. Ἐγὼ τολμῶ νὰ πιστεύω πὼς ἄνδρες ποὺ δοξάστηκαν μὲ τὰ ἔργα τους, μὲ ἔργα μόνο θὰ ταίριαζε νὰ τιμηθοῦν, ἔργα ὅπως ἡ δημόσια αὐτὴ ἑτοιμασία ποὺ βλέπετε ἐδῶ, γύρω ἀπὸ τὸν τάφο τους, καὶ μ' αὐτὸν τὸν τρόπο νὰ μὴν κινδυνεύη ἡ δόξα πολλῶν ἀπὸ τὴν ἐκτίμηση ἑνός μόνο ἀνθρώπου, ποὺ ἴσως ὑστερήση, ἴσως ὑπερβάλη. Δύσκολο εἶναι νὰ μιλήση κανεὶς ὅπως ταιριάζει σὲ θέμα ὅπου χρειάζεται κόπος γιὰ νὰ γίνη πιστευτὴ καὶ ἡ ἁπλὴ ἀλήθεια. Γιατὶ ὁ εὐνοϊκὸς ἀκροατής, ποὺ ξέρει τὰ πράγματα, θὰ θεωρήση τὰ ὅσα ἀκούει κατώτερα ἀπὸ ὅσα θέλει καὶ περιμένει ν' ἀκούση, ἐνῶ ὁ ἀκροατὴς ποὺ δὲν τὰ ξέρει, θὰ νομίση, ἀπὸ φθόνο, πὼς λέγονται ὑπερβολὲς ἂν τύχη κι ἀκούση κάτι ποὺ εἶναι ἀνώτερο ἀπὸ τὶς δυνάμεις του. Τὸν ἔπαινο γιὰ τοὺς ἄλλους τὸν ἀνεχόμαστε τόσο μόνο ὅσο πιστεύομε πὼς κ' ἐμεῖς οἱ ἴδιοι θὰ μπορούσαμε νὰ τὸν ἀξίζωμε. Καθετὶ ποὺ εἶναι ἀνώτερό μας, ἀπὸ φθόνο, δὲν τὸ πιστεύομε. Ἀφοῦ ὅμως οἱ παλιοὶ ἐθεώρησαν πὼς ἡ συνήθεια εἶναι σωστή, πρέπει κ' ἐγὼ νὰ συμμορφωθῶ μὲ τὸν νόμο καὶ νὰ προσπαθήσω νὰ ἱκανοποιήσω, ὅσο μπορῶ, τὴν ἐπιθυμία καὶ τὴν προσδοκία τοῦ καθενός σας.

36. »Θ' ἀρχίσω ἀπὸ τοὺς προγόνους μας. Δίκαιο καὶ σωστὸ σὲ τέτοια ὥρα νὰ τοὺς κάνωμε τὴν τιμὴ τῆς μνήμης. Γιατὶ ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ οἱ ἴδιοι πάντα ἔζησαν σ' αὐτὴ τὴ γῆ καὶ χάρη στὴν ἀνδρεία τους μᾶς τὴν παράδωσαν ἐλεύθερη. Ἔπαινος ταιριάζει στοὺς προγόνους μας, ἀλλὰ ἀκόμα μεγαλύτερος στοὺς πατέρες μας. Ἐμόχθησαν γιὰ νὰ προσθέσουν σ' ἐκεῖνα ποὺ κληρονόμησαν τὴν ὅση ἐξουσία καὶ δύναμη μᾶς ἀφῆκαν. Ἀλλὰ κ' ἐμεῖς οἱ ἴδιοι, ὅσοι εἴμαστε σὲ ὥριμη ἡλικία, αὐξήσαμε τὴν δύναμη τῆς πολιτείας καὶ τῆς δώσαμε ἀπόλυτη αὐτάρκεια καὶ σὲ καιρὸ εἰρήνης καὶ σὲ πόλεμο. Δὲν θὰ μακρυγορήσω γιὰ τὰ πολεμικὰ κατορθώματα ποὺ μᾶς ἔδωσαν τὴν σημερινή μας κυριαρχία οὔτε γιὰ τὶς ἐπιδρομές, βαρβαρικὲς ἢ ἑλληνικές, ποὺ ἀποκρούσαμε ἐμεῖς καὶ οἱ πατέρες μας. Αὐτὰ σᾶς εἶναι γνωστὰ καὶ θὰ τὰ παραλείψω. Ἀλλὰ πρὶν ἔρθω στὸν ἔπαινο τῶν ἀνδρείων αὐτῶν, θέλω πρῶτα νὰ μιλήσω γιὰ τοὺς θεσμοὺς καὶ τὶς ἀρχὲς ποὺ ἔχομε ἐφαρμόσει γιὰ νὰ προσδώσωμε στὴν πολιτεία τὸ σημερινό της μεγαλεῖο, γιατὶ νομίζω πὼς σὲ τέτοια στιγμὴ ταιριάζει νὰ εἰπωθοῦν αὐτὰ καὶ εἶναι ὠφέλιμο νὰ τ' ἀκούσουν ὅσοι πολίτες ἢ ξένοι εἶναι συγκεντρωμένοι ἐδῶ.

37. »Τὸ πολίτευμα ποὺ ἔχομε σὲ τίποτε δὲν ἀντιγράφει τὰ ξένα πολιτεύματα. Ἀντίθετα, εἴμαστε πολὺ περισσότερο ἐμεῖς παράδειγμα γιὰ τοὺς ἄλλους

παρὰ μιμητές τους. Τὸ πολίτευμά μας λέγεται Δημοκρατία, ἐπειδὴ τὴν ἐξουσία δὲν τὴν ἀσκοῦν λίγοι πολίτες, ἀλλὰ ὅλος ὁ λαός. Ὅλοι οἱ πολίτες εἶναι ἴσοι μπροστὰ στὸν νόμο γιὰ τὶς ἰδιωτικές τους διαφορές. Γιὰ τὰ δημόσια ἀξιώματα προτιμῶνται ἐκεῖνοι ποὺ εἶναι ἱκανοὶ καὶ τὰ ἀξίζουν καὶ ὄχι ἐκεῖνοι ποὺ ἀνήκουν σὲ μιὰ ὁρισμένη τάξη. Κανείς, ἂν τύχη καὶ δὲν ἔχει κοινωνικὴ θέση ἢ ἂν εἶναι φτωχός, δὲν ἐμποδίζεται γι' αὐτὸ νὰ ὑπηρετήση τὴν πολιτεία, ἂν ἔχη κάτι ἄξιο νὰ προσφέρη. Στὴ δημόσια ζωή μας εἴμαστε ἐλεύθεροι, ἀλλὰ καὶ στὶς καθημερινές μας σχέσεις δὲν ὑποβλέπομε ὁ ἕνας τὸν ἄλλο, δὲν θυμώνομε μὲ τὸν γείτονά μας ἂν διασκεδάζη καὶ δὲν τοῦ δείχνομε ὄψη πειραγμένου πού, ἂν ἴσως δὲν τὸν βλάφτη, ὅμως τὸν στενοχωρεῖ. Ἂν, ὡστόσο, ἡ αὐστηρότητα λείπη ἀπὸ τὴν καθημερινή μας ζωή, στὰ δημόσια πράγματα, ἀπὸ ἐσωτερικὸ σεβασμό, δὲν παρανομοῦμε. Σεβόμαστε τοὺς ἄρχοντες, πειθαρχοῦμε στοὺς νόμους, καί, μάλιστα, σὲ ὅσους ἔχουν γίνει γιὰ νὰ προστατεύουν τοὺς ἀδυνάτους καὶ ὅσους πού, ἂν καὶ ἄγραφοι, εἶναι ντροπὴ νὰ τοὺς παραβαίνει κανείς.

38. »Μὲ συχνὲς θυσίες καὶ ἀγῶνες φροντίσαμε νὰ μετριάζωμε τοὺς κόπους τῆς ἐργασίας καὶ νὰ ξεκουράζωμε τὸ πνεῦμα μας. Ἔχομε εὐχάριστη ἰδιωτικὴ ὁ καθένας μας ζωὴ κ' ἡ ἀπόλαυσή της ἀποδιώχνει τὴν στενοχώρια. Ἡ ἔκταση τῆς κυριαρχίας μας εἶναι τόσο μεγάλη, ὥστε μποροῦμε καὶ φέρνομε ἀπὸ τὴν πᾶσα γῆ τὰ πάντα κ' ἔτσι χαιρόμαστε τὰ ξένα ἀγαθὰ ὅσο καὶ τὰ δικά μας.

39. »Καὶ στὰ πολεμικὰ πράγματα διαφέρομε ἀπὸ τοὺς ἐχθρούς μας. Ἡ πόλη μας εἶναι φιλόξενη γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους καὶ δὲν ὑπάρχει σὲ μᾶς νόμος ξενηλασίας ποὺ νὰ ἐμποδίζη τὸν ξένο νὰ μάθη ἢ νὰ δῆ κάτι ποὺ θὰ μποροῦσε, ἂν δὲν ἦταν κρυφό, νὰ ὠφελήση τὸν ἐχθρό μας ποὺ θὰ τὸ ἔβλεπε. Καὶ τοῦτο, ἐπειδὴ πιστεύομε περισσότερο στὴν ἀξία μας παρὰ σὲ μυστικὲς ἑτοιμασίες καὶ στρατηγήματα. Καὶ στὴν ἀνατροφή, ἐνῶ οἱ ἐχθροί μας ἀπ' τὰ μικρά τους χρόνια ὑποβάλλονται στὴν πιὸ σκληρὴ ἐκγύμναση, ἐμεῖς ἔχομε εὐχάριστη ζωή, χωρὶς γι' αὐτὸ νὰ ὑστεροῦμε στὸ νὰ ἀντιμετωπίζουμε τοὺς ἴδιους κινδύνους. Καὶ νὰ ἡ ἀπόδειξη. Ποτὲ οἱ Λακεδαιμόνιοι δὲν κάνουν, μόνοι τους, ἐπιδρομὲς ἐδῶ, στὴ γῆ μας. Ἔρχονται πάντα μὲ τοὺς συμμάχους τους. Ἐνῶ ἐμεῖς, μόνοι εἰσβάλλομε σὲ ἐχθρικὲς χῶρες καὶ τίς περισσότερες φορὲς νικοῦμε εὔκολα, σὲ ξένη γῆ, ἐκείνους ποὺ ὑπερασπίζονται τὰ ἴδια τους τὰ σπίτια. Ἐχθρός μας κανεὶς δὲν ἔχει, ὡς τώρα,

ἀντικρύσει, συγκεντρωμένη, ὁλόκληρη τὴ δύναμή μας, ἀφοῦ ἐμεῖς καὶ ναυτικὸ πρέπει νὰ ἐπανδρώνωμε καὶ στρατὸ νὰ στέλνωμε σὲ πολλὰ μέρη. Ἂν ὁ ἐχθρὸς συναντήση κάπου ἕνα μικρὸ μέρος τῆς δύναμής μας, καυχιέται, ἂν νικήση, πὼς κατατρόπωσε ὁλόκληρο τὸν στρατό μας. Ἂν νικηθῆ, διαδίδει πὼς βρέθηκε ἀντιμέτωπος μὲ ὅλες τὶς δυνάμεις μας. Ἀντικρύζομε τοὺς κινδύνους πρόθυμα κι ὄχι μὲ βαριὰ καρδιά. Τοὺς ἀντικρύζομε ἀπὸ ἀνδρεία περισσότερο παρὰ ἀπὸ ὑπακοὴ σὲ κάποιο νόμο καὶ τοῦτο εἶναι γιὰ μᾶς κέρδος μεγάλο, γιατὶ δὲν θλιβόμαστε ἀπὸ πρὶν γιὰ τὶς συμφορὲς ποὺ ἴσως ἔρθουν, κι ὅμως, ὅταν ἔρθουν, δὲν εἴμαστε λιγότερο γενναῖοι ἀπὸ ἐκείνους ποὺ παιδεύονται ἀδιάκοπα.

40. »Αὐτὰ εἶναι, μαζὶ μὲ πολλὰ ἄλλα, ποὺ κάνουν θαυμαστὴ τὴν πόλη μας. Ἀγαποῦμε τὸ ὡραῖο, ἀλλὰ μένομε ἁπλοὶ καὶ φιλοσοφοῦμε χωρὶς νὰ εἴμαστε νωθροί. Τὸν πλοῦτο μας τὸν ἔχομε γιὰ νὰ τὸν χρησιμοποιοῦμε σὲ ἔργα καὶ ὄχι γιὰ νὰ τὸν καυχιόμαστε. Δὲν θεωροῦμε ντροπὴ τὴ φτώχεια. Ντροπὴ εἶναι νὰ μὴν τὴν ἀποφεύγη κανεὶς δουλεύοντας. Οἱ ἴδιοι, ἐμεῖς, φροντίζομε καὶ τὶς ἰδιωτικὲς μας ὑποθέσεις καὶ τὰ δημόσια πράγματα κ' ἐνῶ ὁ καθένας μας φροντίζει τὶς δουλειές του, τοῦτο δὲν μᾶς ἐμποδίζει νὰ κατέχωμε καὶ τὰ πολιτικά. Μόνο ἐμεῖς θεωροῦμε πὼς εἶναι ὄχι μόνον ἀδιάφορος, ἀλλὰ καὶ ἄχρηστος ἐκεῖνος ποὺ δὲν ἐνδιαφέρεται στὰ πολιτικά. Ἐμεῖς οἱ ἴδιοι κρίνομε κι ἀποφασίζομε γιὰ τὰ ζητήματά μας καὶ θεωροῦμε πὼς ὁ λόγος δὲν βλάφτει τὸ ἔργο. Ἀντίθετα, πιστεύομε πὼς βλαβερὸ εἶναι τὸ νὰ ἀποφασίζη κανεὶς χωρὶς νὰ ἔχει φωτιστῆ. Διαφέρομε ἀπὸ τοὺς ἄλλους καὶ σὲ τοῦτο. Εἴμαστε τολμηροί, κι ὅμως ζυγίζομε καλὰ τὴν κάθε ἐπιχείρησή μας, ἐνῶ τοὺς ἄλλους ἡ ἄγνοια τοὺς κάνει θρασεῖς κ' ἡ γνώση ἀναποφάσιστους. Ἐκεῖνοι πρέπει νὰ κρίνωνται γενναιότεροι, ὅσοι ξέρουν καλὰ ποιὸ εἶναι τὸ εὐχάριστο καὶ ποιὸ τὸ φοβερὸ κι ὅμως δὲν προσπαθοῦν ν' ἀποφύγουν τὸν κίνδυνο. Καὶ στὴν διάθεσή μας ἀπέναντι στοὺς ξένους διαφέρομε ἀπ' τοὺς πολλούς, γιατὶ ἀποκτοῦμε φίλους εὐεργετώντας τους καὶ ὄχι περιμένοντας ἀπ' αὐτοὺς κάποιο καλό. Ἡ φιλία τοῦ εὐεργέτη εἶναι πιὸ σταθερή, γιατὶ προσπαθεῖ νὰ διατηρήση τὸν δεσμό του μὲ τὸν ἄλλο, ἐνῶ ἐκεῖνος ποὺ χρωστάει χάρη εἶναι λιγότερο πρόθυμος, θεωρώντας τὴν εὐγνωμοσύνη του σὰν χρέος κι ὄχι σὰν αἴσθημα. Μόνοι ἐμεῖς σκορποῦμε ἁπλόχερα τὶς εὐεργεσίες μας, ὄχι ἀπὸ συμφεροντολογικοὺς ὑπολογισμούς, ἀλλὰ ἀπὸ φιλελεύθερη γενναιοδωρία.

41. »Μὲ μιὰ λέξη, τολμῶ νὰ τὸ πῶ, ἡ Ἀθήνα εἶναι ὁ δάσκαλος τῶν Ἑλλήνων καὶ νομίζω πὼς ὁ κάθε μας πολίτης θὰ μποροῦσε, μὲ τὴν μεγαλύτερη εὐκολία καὶ χάρη, πολλὰ καὶ ἄξια ἔργα νὰ κάνη σὲ πολλὲς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς. Ὅτι αὐτὸ ποὺ λέω δὲν εἶναι ρητορικὸς κομπασμός, ἀλλὰ ἡ ἀλήθεια ἡ πραγματική, τὸ δείχνει ἡ δύναμη τῆς πολιτείας πού, μόνη ἀπ' ὅλες τὶς ἄλλες πόλεις, εἶναι ἀνώτερη ἀπὸ τὴν φήμη της στὴν ὥρα τῆς δοκιμασίας, ἡ μόνη ποὺ οἱ ἐχθροί της, ὅταν τοὺς νικήσωμε δὲν ἀγανακτοῦν ἐπειδὴ κατατροπώθηκαν ἀπὸ ἀναξίους, ἡ μόνη ποὺ οἱ σύμμαχοί της δὲν μποροῦν νὰ ποῦν ὅτι ἔχουν ἀνάξιο ἀρχηγό. Τὴν δύναμή μας δὲν τὴν ἀποκτήσαμε μὲ ἄσημες, ἀλλὰ μὲ λαμπρὲς πράξεις καὶ γι' αὐτὸ μᾶς θαυμάζουν καὶ θὰ μᾶς θαυμάζουν πάντα, χωρὶς νὰ ἔχωμε ἀνάγκη ἀπὸ ἕναν Ὅμηρο γιὰ νὰ τραγουδήση τὶς πράξεις μας οὔτε ἀπὸ κανέναν ἄλλο ποιητὴ ποὺ θὰ μάγευε προσωρινὰ μὲ τὰ ὡραῖα του λόγια, ἀλλὰ θὰρχόταν ἀργότερα ἡ γνώση τῆς ἀλήθειας νὰ μᾶς ζημιώση. Ἡ τόλμη μας ἀνάγκασε τὴν πᾶσα γῆ καὶ θάλασσα νὰ μᾶς ἀνοίξουνε τὸ διάβα καὶ παντοῦ ἐστήσαμε μνημεῖα ἀθάνατα γιὰ τὰ καλὰ ἢ τὰ κακὰ ποὺ μᾶς ἔτυχαν. Γιὰ μιὰ τέτοια πατρίδα καὶ γιὰ νὰ μὴν τοὺς τὴν στερήσουν, οἱ γενναῖοι αὐτοὶ σκοτώθηκαν στὴ μάχη, καὶ, ὅσοι ζοῦμε, φυσικὸ εἶναι νὰ εἴμαστε ἕτοιμοι νὰ ὑποστοῦμε ὁ,τιδήποτε γιὰ χάρη της.

42. »Μίλησα πολὺ γιὰ τὴν πολιτεία μας, γιατὶ θέλησα ν' ἀποδείξω πὼς ὁ δικός μας ἀγώνας δὲν εἶναι ὁ ἴδιος μὲ τὸν ἀγώνα τῶν ἐχθρῶν μας ποὺ δὲν ἔχουν τίποτε τὸ παρόμοιο μὲ αὐτὰ ποὺ ἀνάφερα, γιατὶ θέλησα νὰ στηρίξω σὲ φανερὲς μαρτυρίες τὸν ἔπαινο τῶν γενναίων αὐτῶν. Καὶ εἶπα τὰ περισσότερα ποὺ εἶχα νὰ πῶ, γιατὶ αὐτῶν ποὺ κοίτονται ἐδῶ καὶ τῶν ὁμοίων τους ἡ ἀνδρεία ἐστόλισε τὴν πολιτεία μὲ ὅσα ἐγώ, ὑμνώντας την, εἶπα πὼς ἔχει. Λίγοι εἶναι οἱ Ἕλληνες ποὺ δὲν εἶναι, σὰν καὶ τοὺς γενναίους αὐτούς, κατώτεροι ἀπὸ τὸν ἔπαινο ποὺ τοὺς γίνεται. Νομίζω πὼς ὁ θάνατός τους καὶ φανέρωσε καὶ ἀπαθανάτισε τὴν ἀνδρεία τους. Ἂν σὲ ἄλλα φανερωθῆ κανεὶς κάπως κατώτερος, ὅμως πεθαίνοντας γιὰ τὴν πατρίδα ἀποκτᾶ τὸ δικαίωμα νὰ κρίνεται μόνο γιὰ τὴν παλληκαριά του. Ὅλοι μαζί, στὴν κοινή τους προσπάθεια, ὠφέλησαν περισσότερο ἀπ' ὅ,τι ἴσως ἔβλαψε ὁ καθένας χωριστὰ στὴν ἀτομική του ζωή. Ἀπὸ τοὺς γενναίους αὐτοὺς κανείς, ἂν ἦταν πλούσιος, δὲν ἐδείλιασε γιὰ νὰ σωθῆ καὶ νὰ ἐξακολουθήση νὰ χαίρεται τὸν πλοῦτο του, κανείς, ἂν ἦταν φτωχός, δὲν προσπάθησε ν' ἀποφύγη τὴν συμφορὰ γιὰ νὰ ἔχη τὴν ἐλπίδα μιᾶς καλύτερης ζωῆς. Λογαριάζοντας πὼς ἀνώτερο ἀπ' ὅλα εἶναι νὰ τιμωρήσουν τὸν ἐχθρὸ καὶ πὼς ἀπ' ὅλους τοὺς κινδύνους αὐτὸς τὸν ὁποῖο ἀντίκρυζαν ἦταν ὁ ἐνδοξότερος, τὸν ἀντιμετώπισαν γιὰ νὰ ἐκδικηθοῦν

τοὺς πολεμίους. Μὴ ξέροντας ἂν θὰ ἐπιτύχουν, βασίστηκαν στὴν ἐλπίδα, στὴν μάχη, ὅμως, ἀπάνω δὲν στηρίχθηκαν παρὰ στὸν ἑαυτό τους γιὰ νὰ πολεμήσουν. Προτίμησαν ν' ἀντισταθοῦν καὶ νὰ πεθάνουν παρὰ νὰ δειλιάσουν καὶ νὰ ζήσουν κι ἀπόφυγαν ἔτσι τὴν ντροπὴ τῆς καταλαλιᾶς, θυσιάζοντας τὴν ζωή τους γιὰ τὸ ἔργο ποὺ εἶχαν ἀναλάβει. Ἡ στιγμὴ ποὺ τοὺς βρῆκε τὸ χτύπημα τῆς μοίρας δὲν ἦταν γι' αὐτοὺς στιγμὴ φόβου, ἀλλὰ δόξας.

43. »Στάθηκαν ἀντάξιοι τῆς πολιτείας ποὺ τοὺς ἀνάθρεψε. Ὅσοι ζοῦμε, πρέπει νὰ εὐχόμαστε νὰ ἔχωμε καλύτερη μοίρα, χωρίς ὅμως νὰ ἔχωμε γι' αὐτὸ φρόνημα λιγότερο τολμηρό, ὅταν ἀντιμετωπίζωμε τὸν ἐχθρό. Δὲν πρέπει νὰ περιοριζόμαστε σὲ λόγια μόνο, γιὰ τὴν κοινὴ ὠφέλεια, γιὰ τὴν ὁποία, χωρὶς νὰ σᾶς πῆ κανεὶς τίποτε ποὺ δὲν τὸ ξέρετε, θὰ μποροῦσε νὰ μιλήση πολύ, ἐξαίροντας πόσο μεγάλο εἶναι τὸ ν' ἀντιστέκεσαι στὸν ἐχθρό. Πρέπει νὰ βλέπετε τὸ μεγαλεῖο τῆς πολιτείας στὶς καθημερινές της ἐκδηλώσεις καὶ νὰ συλλογίζεστε πὼς τῆς τὸ ἔδωσαν ἄνδρες γενναῖοι ποὺ εἶχαν τὸ αἴσθημα τοῦ καθήκοντος καὶ μεγάλη φιλοτιμία σὲ κάθε ἔργο ποὺ ἀναλάμβαναν. Ἂν, καμιά φορά, ἀτυχοῦσαν σὲ κάποιο ἐγχείρημα, δὲν στεροῦσαν ὅμως τὴν πατρίδα ἀπ' τὴν ἀνδρεία τους, γιατὶ θεωροῦσαν πὼς ἡ ὡραιότερη κοινὴ προσφορὰ ἦταν νὰ θυσιαστοῦν γι' αὐτήν. Ὅλοι μαζὶ τῆς πρόσφεραν τὴ ζωή τους κι ὁ καθένας τους λάμβανε ἀθάνατο ἔπαινο καὶ δοξασμένο τάφο, ὄχι τόσο αὐτὸν ὅπου κοίτονται, ὅσο τὴν μνήμη ἐκείνων ποὺ θὰ θέλουν νὰ τοὺς δοξάσουν, γιατὶ τάφος τῶν μεγάλων εἶναι ἡ πᾶσα γῆ καὶ δὲν φανερώνεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ μιᾶς στήλης στὴν πατρική τους χώρα. Καὶ στὰ πιὸ μακρινὰ μέρη, ἡ μνήμη τους, ἄγραφη, μένει ζωηρότερη μέσα στὶς ψυχές, περισσότερο γιὰ τὴν ἀνδρεία τους παρὰ γιὰ τὸ ἔργο ποὺ ἔκαναν. Ἔχοντας αὐτοὺς γιὰ παράδειγμα καὶ ξέροντας πὼς εὐτυχία θὰ πῆ ἐλευθερία καὶ ἐλευθερία σημαίνει ἀνδρεία, δὲν πρέπει νὰ δειλιάζετε μπροστὰ στοὺς κινδύνους τοῦ πολέμου. Δὲν εἶναι ἀλήθεια πὼς ὅσοι δυστυχοῦν καὶ δὲν ἔχουν ἐλπίδα μιᾶς καλύτερης μοίρας θυσιάζουν πιὸ εὔκολα τὴ ζωή τους. Τὴν θυσιάζουν ἐκεῖνοι πού, ἂν θελήσουν νὰ τὴν σώσουν ἀποφεύγοντας τὸ μοιραῖο, κινδυνεύουν νὰ πάθουν τὸν μεγαλύτερο ἐξευτελισμὸ ἂν νικηθοῦν. Γιὰ τοὺς ἀνδρείους ὁ ἐξευτελισμὸς τῆς δειλίας εἶναι χειρότερος ἀπ' τὸν γενναῖο κι ἀναπάντεχο θάνατο.

44. »Π' αὐτὸ καὶ τοὺς γονεῖς ποὺ ἦρθαν στὴν τελετὴ δὲν τοὺς κλαίω τόσο ὅσο θέλω νὰ τοὺς παρηγορήσω. Ξέρουν πὼς ἀνδρώθηκαν γιὰ ν' ἀντικρύσουν

τὶς πολλὲς τροπὲς τῆς ζωῆς. Ἀλλὰ εἶναι τύχη τὸ νὰ βρῆ κανεὶς ἕνα δοξασμένο τέλος. Εἶναι δύσκολο, τὸ ξέρω, νὰ σᾶς κάνω νὰ τὸ πιστέψετε, ἐσᾶς ποὺ ἡ εὐτυχία τῶν ἄλλων θὰ σᾶς θυμίζη τὴν δική σας πίκρα. Μεγαλύτερη λύπη νοιώθει κανεὶς γιὰ ὅ,τι εἶχε κ' ἔχασε, παρὰ γιὰ ὅ,τι δὲν εἶχε ποτέ. Σὲ ὅσους τὸ ἐπιτρέπει ἡ ἡλικία, ἂς τοὺς παρηγορῆ ἡ σκέψη πὼς θ' ἀποκτήσουν ἄλλα παιδιὰ ποὺ θὰ τοὺς κάνουν νὰ ξεχάσουν ἐκεῖνα ποὺ ἔχασαν. Τοῦτο θὰ ὠφελήση καὶ τὴν πολιτεία, ποὺ θὰ πλουτίζη μὲ νέα βλαστάρια. Ὅσοι ἀπὸ σᾶς εἶστε μεγάλης ἡλικίας, ἂς θεωρῆτε κέρδος τὴν ὥς τώρα εὐτυχισμένη σας ζωὴ καὶ ἂς εὔχεστε πὼς λίγα εἶναι τὰ χρόνια ποὺ σᾶς μένουν ἀκόμα νὰ ζήσετε μὲ παρηγοριὰ τὴ δόξα τῶν παιδιῶν σας. Μόνο ἡ ἀγάπη γιὰ τὶς τιμὲς δὲν φθείρεται. Στὸ γήρας, ἡ μεγαλύτερη εὐτυχία δὲν εἶναι, ὅπως λένε, τὰ χρήματα, ἀλλὰ οἱ τιμές.

45. »Παιδιὰ καὶ ἀδελφοὶ τῶν νεκρῶν, ὅσοι βρίσκεστε ἐδῶ, βλέπω γιὰ σᾶς δύσκολο τὸν ἀγώνα, γιατὶ ὅσους δὲν ὑπάρχουν πιὰ εἶναι πρόθυμος ὁ καθεὶς νὰ τοὺς ἐπαινέση. Ἂν δείξετε ξεχωριστὴ ἀνδρεία, ἴσως κριθῆτε, ὄχι ἐντελῶς, ἀλλὰ σχεδὸν ὅμοιοί τους. Ὅσοι ζοῦν, βλέπουν μὲ φθόνο τοὺς συναγωνιστές τους, ἐνῶ εἶναι πρόθυμοι νὰ τιμήσουν ὅσους δὲν ὑπάρχουν πιά. Ἂν πρέπει νὰ μιλήσω καὶ γιὰ τὴν ἀρετὴ τῶν γυναικῶν ποὺ χήρεψαν, μὲ λίγα λόγια προτροπῆς θὰ πῶ ὅ,τι χρειάζεται. Μὴ φανῆτε κατώτερες ἀπὸ τὴν γυναικεία φύση σας. Αὐτὸ εἶναι ἡ μεγάλη σας δόξα καθὼς καὶ τὸ νὰ μὴν ἀκούγεται τὸ ὄνομά σας μεταξὺ τῶν ἀνδρῶν, εἴτε γιὰ καλὸ εἴτε γιὰ κακό.

46. »Εἶπα κ' ἐγώ, κατὰ τὸν νόμο, τὰ ὅσα ἔκρινα σωστὰ γιὰ τὴν περίσταση. Οἱ νεκροὶ τιμήθηκαν μὲ τὴν ταφὴ καὶ τὰ παιδιά τους, ἀπὸ σήμερα, θὰ τ' ἀναλάβη ἡ πολιτεία ὥσπου νὰ μεγαλώσουν καὶ τοῦτο εἶναι στέφανος καὶ βραβεῖο ὠφέλιμο καὶ γιὰ τοὺς νεκρούς καὶ γιὰ ὅσους εἶναι στὴ ζωή. Ἐκεῖ ὅπου ὁρίζονται σπουδαῖα ἔπαθλα γιὰ τὴν ἀνδρεία, ἐκεῖ καὶ ὑπάρχουν οἱ ἄριστοι πολίτες. Τώρα, ἀφοῦ ὁ καθένας κλάψη τὸν δικό του, ἂς πηγαίνετε».

47. Ἔτσι ἔγινε ἡ ταφὴ ἐκεῖνο τὸν χειμώνα.

Ευχαριστίες

Το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο ευχαριστεί τις εκδόσεις *Βιβλιοπωλείον της "Εστίας"*, οι οποίες παραχώρησαν ευγενικά την άδεια χρήσης του παραπάνω αποσπάσματος από την *Ιστορία του Πελοποννησιακού Πολέμου* του Θουκυδίδη (Β' 34-47) στη μετάφραση του Άγγελου Σ. Βλάχου.

Στο μεταφρασμένο απόσπασμα διατηρείται ο τονισμός και η ορθογραφία του κειμένου του Άγγελου Σ. Βλάχου.

Με απόφαση της Ελληνικής Κυβέρνησης τα διδακτικά βιβλία του Δημοτικού, του Γυμνασίου και του Λυκείου τυπώνονται από τον Οργανισμό Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων και διανέμονται δωρεάν στα Δημόσια Σχολεία. Τα βιβλία μπορεί να διατίθενται προς πώληση, όταν φέρουν βιβλιόσημο προς απόδειξη της γνησιότητάς τους. Κάθε αντίτυπο που διατίθεται προς πώληση και δε φέρει βιβλιόσημο θεωρείται κλεψίτυπο και ο παραβάτης διώκεται σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 7 του Νόμου 1129 της 15/21 Μαρτίου 1946 (ΦΕΚ 1946, 108, Α΄).

Απαγορεύεται η αναπαραγωγή οποιουδήποτε τμήματος αυτού του βιβλίου, που καλύπτεται από δικαιώματα (copyright), ή η χρήση του σε οποιαδήποτε μορφή, χωρίς τη γραπτή άδεια του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου.

ΕΚΔΟΣΗ Ζ΄ 2010 - ΑΝΤΙΤΥΠΑ: 96000 - ΑΡ. ΣΥΜΒΑΣΗΣ: 62/18-2-2010
ΕΚΤΥΠΩΣΗ - ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ: ΑΡΒΑΝΙΤΙΔΗΣ Α.Β.Ε.Ε.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Ερμηνευτικές σημειώσεις
Θέματα για μελέτη - Ερωτήσεις

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Κεφάλαιο 34

Η τελετή των Επιταφίων στην Αθήνα

I. Ερμηνευτικές σημειώσεις

1. **Ἐν τῷ αὐτῷ χειμῶνι**· ύστερα από τον τερματισμό των πολεμικών επιχειρήσεων του πρώτου χρόνου του Πελοποννησιακού πολέμου (431 π.Χ.).
2. **Τῷ πατρίῳ νόμῳ**· η γιορτή των Επιταφίων φαίνεται ότι καθιερώθηκε πριν από το Σόλωνα και ήδη τον 6. αι. αποτελούσε σεβαστή παράδοση της πόλης.
3. **τῷδε τῷ πολέμῳ**· πρόκειται για τον Πελοποννησιακό πόλεμο και μάλιστα την πρώτη περίοδό του, τον Αρχιδάμειο πόλεμο (431-421 π.Χ.).
4. **πρώτων ἀποθανόντων**· είναι οι νεκροί πολεμικών επιχειρήσεων με μικρή σχετικά σημασία, σε στεριά και θάλασσα.
5. **τὰ ὀστᾶ**· μόνο τα οστά, γιατί τα σώματα των νεκρών τα έκαιαν στο πεδίο της μάχης.
6. **ἤν τι βούληται**· οι συνηθισμένες προσφορές ήταν: αγγεία, λουλούδια, μύρα κτλ.
7. **κυπαρισσίνας**· γιατί και για τους αρχαίους τα κυπαρίσσια είχαν ιδιαίτερα συνδεθεί με τους νεκρούς. Ο αριθμός των *λαρνάκων* ήταν αντίστοιχος με τον αριθμό των αττικών φυλών (δέκα).
8. **ἀναίρεσις**· η ανεύρεση των πτωμάτων των νεκρών των μαχών και η περισυλλογή τους θεωρούνταν υποχρέωση τόσο επιτακτική, ανεξάρτητα από τις τοπικές ή τις καιρικές συνθήκες, ώστε κάθε παράλειψη τιμωρούνταν με επιβολή θανατικής ποινής στους υπευθύνους, όπως τεκμηριώνεται από τον Ξενοφώντα (*Ελληνικά*, I, 34): οι δέκα νικητές στρατηγοί της ναυμαχίας των Αργινουσών (406 π.Χ.) καταδικάστηκαν σε θάνατο, επειδή παρέλειψαν να συλλέξουν τους νεκρούς.
9. **κάλλιστον προάστειον τῆς πόλεως**· ήταν ο Κεραμεικός, που βρισκόταν έξω από τα τείχη, στον δρόμο που οδηγούσε από το *Δίπυλον* στην Ακαδημία.
10. **αὐτοῦ**· στον Μαραθώνα, τον τόπο της μάχης. Ο *τύμβος* σώζεται ως σήμερα.
11. Το ότι ο αγορητής του *Επιταφίου* του 431 π.Χ. πληρούσε τις προδιαγραφές που απαιτούσε η επιλογή του («ὃς ἂν γνώμῃ τε δοκῇ μὴ ἀξύνετος εἶναι καὶ ἀξιώσει προήκῃ»), τεκμηριώνεται από

τον πρωταγωνιστικό ρόλο του Περικλή στην εξέλιξη της ιστορίας της εποχής του (βλ. παραπάνω, σελ. 18) και τον τρόπο, με τον οποίο έκανε την προσωπογραφία του ο Θουκυδίδης (βλ. παραπάνω, σελ. 21)

ΙΙ. Θέματα για μελέτη-Ερωτήσεις

- Ποιες από τις πληροφορίες του κεφ. 34 αφορούν γενικά στην τέλεση των *Επιταφίων* στην Αθήνα και ποιες στη συγκεκριμένη περίπτωση των *Επιταφίων* του 431 π.Χ.;
- Σε αντίθεση με τις σύγχρονες παρόμοιες τελετές ταφής των πεσόντων στους πολέμους, από την περιγραφή του Θουκυδίδη απουσιάζει εντελώς το θρησκευτικό στοιχείο. Πώς μπορεί να ερμηνευτεί η παράλειψη αυτή;
- Ποιες φράσεις του χαρακτηρισμού του Περικλή από τον Θουκυδίδη (βλ. παραπάνω, σελ. 21) τεκμηριώνουν ότι αυτός πληρούσε τις βασικές προϋποθέσεις, ώστε να του ανατεθεί η αγόρευση του *Επιταφίου*;

ΠΡΟΟΙΜΙΟ

Κεφάλαιο 35

Ο Περικλής διατυπώνει την άποψή του για το αν έχει θέση ο ρητορικός λόγος στην τελετή των Επιταφίων

Ι. Ερμηνευτικές σημειώσεις

1. **τὸν προσθέντα**· δεν έχουμε ικανοποιητικές πληροφορίες για τον χρόνο κατά τον οποίο η τελετή των Επιταφίων συμπληρώθηκε με τον λόγο· έτσι δεν μπορεί να προσδιοριστεί ο εισηγητής της προσθήκης αυτής. Δεν αποκλείεται βέβαια να ήταν ο Σόλων, αλλά το πιθανότερο είναι ότι η προσθήκη έγινε σε νεότερη εποχή, ίσως κατά τους μηδικούς πολέμους.
2. **Ἔργῳ... ἔργῳ**· η εμφαντική επανάληψη της λέξης (με το σχήμα της «αναφοράς») αποσκοπεί στην υπαινικτική δήλωση της αντίθεσης ανάμεσα στα έργα και τα λόγια. Χρήσιμο είναι, για να προσεγγίσουμε το πνεύμα του ρήτορα, να σημειώνουμε, στα κεφάλαια που ακολουθούν, τις σχέσεις που κάθε φορά διαπιστώνουμε ανάμεσα σ' αυτές τις δύο έννοιες.
3. **οἷα**· δηλαδή: η διήμερη πρόθεση των νεκρών· οι προσφορές των συγγενών· η εκφορά (νεκρική πομπή από την αγορά στον Κεραμεικό)· ο δημόσιος ενταφιασμός· η επιγραφή στην επιτύμβια στήλη (βλ. κεφ. 43)· η φροντίδα της πόλης για τα παιδιά των νεκρών του πολέμου (βλ. κεφ. 46).
4. **χαλεπόν γάρ... βεβαιοῦται**· ο Περικλής επιχειρεί μια κλιμάκωση: το ελάχιστο που πρέπει να εξασφαλίσει ο αγορητής είναι να πείσει τους ακροατές του ότι τα λεγόμενά του είναι αξιόπιστα· το

επιθυμητό, να αποδειχτεί ο λόγος του και αξιόπιστος και καλοειπωμένος.

ΙΙ. Θέματα για μελέτη-Ερωτήσεις

❑ Σε ποιους λόγους στηρίζει ο Περικλής τις επιφυλάξεις του για την ορθότητα της συμπερίληψης του ρητορικού λόγου στην τελετή των Επιταφίων; Ποια είναι η δική σας άποψη για την πειστικότητα των επιφυλάξεων αυτών;

❑ **Ἐμοὶ δὲ ἀρκοῦν... καὶ μὴ... πιστευθῆναι**· α) Να εντοπίσετε τις αντιθέσεις που περιέχονται μέσα στην περίοδο· β) αυτή η προσωπική άποψη του Περικλή θα υποχωρήσει παρακάτω (ἐπειδὴ τοῖς πάλαι... χρὴ καὶ ἐμὲ ἑπόμενον τῷ νόμῳ) στην ισχύ της παράδοσης· αν αυτός ήταν ο κανόνας στην πρακτική της αθηναϊκής πολιτείας, τον θεωρείτε θετικό ή αρνητικό δείγμα της δημοκρατίας; Αιτιολογήστε την άποψή σας.

ΤΟ ΚΥΡΙΟ ΜΕΡΟΣ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ (κεφ. 36-45)

1. Η ΠΡΩΤΗ ΕΝΟΤΗΤΑ (κεφ. 36-41)

Κεφάλαιο 36

α) Έπαινος των προγόνων και της σύγχρονης γενιάς.
β) Η «Πρόθεσις» του λόγου (Εξαγγελία του θέματος από τον ομιλητή)

Ι. Ερμηνευτικές σημειώσεις

1. **Πρόγονοι... πατέρες ἡμῶν... ἡμεῖς οἵδε**· Σε τρεις διαφορετικές (και διαφορετικής διάρκειας) εποχές συντελέστηκε το μεγαλείο της Αθήνας: την εποχή των **προγόνων** (λίγο παρακάτω: **ἐκεῖνοι**) που έζησαν από τη μυθική εποχή ως το τέλος των μηδικών πολέμων (479 π.Χ.)· **τῶν πατέρων**, που φτάνει ως το 446 π.Χ., και την εποχή των ομήλικων του Περικλή (που ήταν 60 χρονών τότε): **ἡμεῖς οἵδε**. Ο όρος **καθεστηκυῖα ἡλικία** περιλαμβάνει τα χρόνια της σταθεροποίησης του χαρακτήρα, της ωριμότητας, σε αντίθεση, α) με την περίοδο της νεότητας και β) με το **ἀχρεῖον** τῆς ἡλικίας (βλ. παρακάτω, κεφ. 44).
2. **Οἱ αὐτοὶ αἰεὶ οἰκοῦντες**· ένας από τους συνηθέστερους λόγους εθνικής υπερηφάνειας των Αθηναίων ήταν η αυτοχθονία τους (κάτι που δημιουργεί στενότερες σχέσεις, μητέρας-παιδιών, ανάμεσα στη χώρα και τους κατοίκους), που έπαιρνε ιδιαίτερη σημασία σε αντιπαράθεση με τους Σπαρτιάτες, που εγκαταστάθηκαν στη Σπάρτη ύστερα από περιπλανήσεις.

3. **Ὅσην ἔχομεν ἀρχήν**· η έκταση της αθηναϊκής ηγεμονίας, που δημιούργησαν οι **πατέρες** της γενιάς του Περικλή, όπως αυτή καθορίστηκε με την Τριακονταετή συνθήκη ειρήνης το 445 π.Χ. Την έκτασή της βλ. στον χάρτη της σελ. 35.
4. **Τὰ πλείω αὐτῆς** (τῆς ἀρχῆς)· περισσότερο έχει στο νου του την εσωτερική οργάνωση και σταθεροποίηση της αθηναϊκής ηγεμονίας και λιγότερο την επέκτασή της.
5. **Τοῖς πᾶσι**· εννοεί τα απαραίτητα: χρήματα, ναυτικό, λιμάνια, στρατός ξηράς, οχυρωματικά έργα κτλ. Ο Περικλής επιμένει να τονίζει την **αὐτάρκειαν** της Αθήνας και των πολιτών της· πρβλ. κεφ. 39 και 41.
6. **Ἐάσω**· με τον τρόπο αυτό ο Περικλής απαλλάσσεται από την υποχρέωση (που επέβαλλε η συνηθισμένη διάρθρωση ενός Επιτάφιου λόγου) να εκθέσει και αυτός με τη σειρά του τα (μυθικά και ιστορικά) πολεμικά κατορθώματα των Αθηναίων και βρίσκει την ευκαιρία να διαθέσει το χρόνο του στη διεξοδική έκθεση των βασικών εννοιών, στις οποίες οφείλεται το αθηναϊκό μεγαλείο: την **ἐπιτήδευσιν** (γενικές αρχές συμπεριφοράς και μεθόδευσης ενεργειών, συστηματική προσπάθεια), την **πολιτείαν** (κοινωνική δομή και οργάνωση), το πολίτευμα, οι πολιτειακοί θεσμοί (το Σύνταγμα θα λέγαμε σήμερα) και **τούς τρόπους** (ο τρόπος ζωής), ό,τι αναφέρεται στην ιδιωτική ζωή. Εξάλλου, ο απαιτητικότερος για τη γνώση του ένδοξου αθηναϊκού παρελθόντος ακροατής θα μπορούσε να κατατοπιστεί από τη σχετική μυθική παράδοση, από την **Ἱστορίην** του Ηροδότου (για τον πρωταγωνιστικό ρόλο των Αθηναίων στους Μηδικούς πολέμους), για ό,τι αφορούσε στους **προγόνους**· από το πρώτο βιβλίο του Θουκυδίδη (κεφ. Ι 89-118, όπου έχουμε την αφήγηση των γεγονότων της Πεντηκονταετίας), για ό,τι αφορούσε στους **πατέρας**.
7. **Ἀπὸ δὲ οἵας τε ἐπιτηδεύσεως... εἶμι καὶ ἐπὶ τὸν τῶνδε ἔπαινον**· είναι η «πρόθεσις» του λόγου, η εξαγγελία του θέματος, σύμφωνα με την οποία θα πραγματευτεί δύο θέματα: α) τις γενεσιουργές δυνάμεις, στις οποίες οφείλεται το μεγαλείο της Αθήνας (**ἐπιτήδευσις**, **πολιτεία**, **τρόποι**, κεφ. 37-41) και β) το εγκώμιο των νεκρών (κεφ. 42-43).

ΙΙ. Θέματα για μελέτη-Ερωτήσεις

- ❑ **Τὴν γὰρ... παρέδοσαν**. Η φράση αυτή είναι ενδεικτική της «βραχυλογίας» του Θουκυδίδη. Προσπαθήστε να δικαιολογήσετε τον χαρακτηρισμό αυτό.
- ❑ **Δι' ἀρετήν**· από τα μυθικά και τα ιστορικά κατορθώματα, με τα οποία οι Αθηναίοι εξασφάλισαν την ελευθερία της πόλης τους, ξεχωρίζουν τα Μηδικά, όπως τα εξιστόρησε ο Ηρόδοτος. Ποιος ήταν γενικά ο ρόλος των Αθηναίων για την απόκρουση του περσικού κινδύνου που απείλησε την Ελλάδα και σε ποιες από τις μάχες των Μηδικών έπαιξαν αυτοί αποφασιστικό ρόλο; Ποιοι πολιτικοί και στρατιωτικοί Αθηναίοι ηγήθηκαν στις κρίσιμες στιγμές των αγώνων αυτών;
- ❑ Να δοθεί αναλυτικότερα το περιεχόμενο των όρων: **ἐπιτήδευσις**, **πολιτεία**, **τρόποι** και ν' αναφερθούν συγκεκριμένα παραδείγματα.
- ❑ Μπορούμε να θεωρήσουμε την **πολιτείαν** προϋπόθεση (ή καθοριστικό παράγοντα) των τρόπων

και της **ἐπιτηδεύσεως** ή ισχύει το αντίθετο;

- ❑ **Αὐτοὶ ἡμεῖς... ἡλικίᾳ**· στη φράση αυτή ο «βραχύλογος» Θουκυδίδης διαπράττει έναν φανερό πλεονασμό. Αφού τον δείξετε, αιτιολογήστε τον.

Κεφάλαιο 37

Η δημοκρατία (ορισμός και φύση της). Τα ήθη, που αποτελούν προϋπόθεσή της

Ι. Ερμηνευτικές σημειώσεις

1. Από το κεφ. 37 αρχίζει το μέρος του λόγου που ονομάζεται *ἔκθεσις*, όπου ο ρήτορας πραγματεύεται τα θέματα που έχει εξαγγείλει στην *πρόθεσιν*. Τα τρία στοιχεία, στα οποία οφείλεται το μεγαλείο της Αθήνας (*χρυσοῦς αἰὼν*): *ἐπιτήδευσις, πολιτεία, τρόποι*, δε θα εξεταστούν το καθένα χωριστά, αλλά, καθώς αποτελούν αδιάσπαστη ενότητα, σε στενή σύνδεση μεταξύ τους.
2. **Οὐ ζηλούσῃ**· δε φαίνεται με αυτό να κάνει υπαινιγμό ειδικά για τη Σπάρτη (καθώς λεγόταν ότι η νομοθεσία του Λυκούργου εμπνεύστηκε από την κρητική), αλλά γενικότερα τις άλλες ελληνικές πόλεις, που συνήθως ακολουθούσαν τα πολιτικά συστήματα της Αθήνας ή της Σπάρτης. Ιδιαίτερα το πολίτευμα της Αθήνας μιμήθηκαν οι ιωνικές πόλεις της Μ. Ασίας, το Άργος, η Ηλεία, οι Συρακούσες της Σικελίας και η Κυρήνη της Β. Αφρικής.
3. Ο όρος **δημοκρατία** αρχικά δε σήμαινε ό,τι και σήμερα, την ίση συμμετοχή όλων των πολιτών στη διακυβέρνηση της πόλης-κράτους, αλλά την κυριαρχία του **δήμου**, δηλαδή του κόμματος στο οποίο ανήκουν οι **πλείονες** (σε αντίθεση με τους **ὀλίγους**, τους αριστοκρατικούς). Ο προηγούμενος, συγγενής αλλά όχι απόλυτα ομώνυμος όρος, ήταν η **ἰσηγορίη** του Ηροδότου (V 66), την οποία ο ιστορικός θεώρησε αιτία της αλματώδους ανάπτυξης της Αθήνας, αφού, μετά την εγκαθίδρυσή της (508 π.Χ.), οι πολίτες πίστευαν ότι δεν αγωνίζονται για τους τυράννους, αλλά για το καλό του εαυτού τους. Βλ. και, παρακάτω, σελ. 76, Παράλληλο χωρίο 1β.
4. **Κατὰ δὲ τὴν ἀξίωσιν**· οι ιδέες που περιέχονται στη φράση αυτή προαναγγέλλουν τη «Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου» των νεότερων χρόνων. Βέβαια τα περισσότερα αξιώματα ήταν προσιτά στον κάθε πολίτη, αφού απονέμονταν με κλήρωση (π.χ. το αξίωμα του βουλευτή, μέλους της Βουλής των 500). Βλ. και, παρακάτω, σελ. 76 Παράλληλο χωρίο 1γ.
5. **Διὰ δέος**· ο Περικλής προβάλλει το όραμα μιας ανώτερης μορφής ζωής, όπου η ηθική στάση δεν πηγάζει από το φόβο των κυρώσεων του νόμου, αλλά από την ελεύθερη επιλογή του πολίτη, κάτι που θυμίζει την αἰδώ (δηλαδή την απαραίτητη, κατά τον Πρωταγόρα, προϋπόθεση, που επιτρέπει στον πολίτη να μετέχει στα κοινά): πρόκειται για το αίσθημα της ντροπής και της αυθόρμητης οργής μπροστά σε κάθε άπρεπη πράξη (Πλάτων, *Πρωταγόρας* 322c).
6. **Αἰεί**· κάθε φορά: θυμίζει τη συνηθισμένη σε αττικές επιγραφές φράση **αἰεὶ ἄρχοντες**· είναι η νομική διατύπωση για να δηλώσει τους άρχοντες που ο ένας διαδέχεται σε αδιάσπαστη συνέχεια

τον άλλο. Λοιπόν, ο σεβασμός των υπηκόων δεν εξαρτάται από την προσωπικότητα του άρχοντα, αλλά από τη θεσμική θέση του στο σύστημα της πολιτείας.

7. **Ἄγραφοι** (νόμοι)· το επίθετο εδώ έχει την ίδια έννοια, με την οποία το συναντούμε στον *Οιδίποδα Τύραννο* (στ. 863-870) του Σοφοκλή (πρβλ. και *Αντιγόνη*, στ. 450-461)· γενικότερα, είναι σταθερή στους αρχαίους η διάκριση των νόμων σε γραπτούς και άγραφους· ειδικότερα για τους Αθηναίους, οι γραπτοί ήταν χαραγμένοι σε μαρμάρινες στήλες. Βλ. και, παρακάτω, σελ. 76, Παράλληλο χωρίο 1α.

ΙΙ. Θέματα για μελέτη-Ερωτήσεις

- ❑ **Οὐ ζηλούσῃ**· γιατί θεωρείται επαινετική αυτή η στάση;
- ❑ Να εντοπιστούν τα τεκμήρια, με τα οποία ο Περικλής προσπαθεί να δείξει ότι η Αθήνα είναι πρότυπο ευνομούμενης πολιτείας, άξια να καταστεί παράδειγμα και για άλλες. Με βάση τα τεκμήρια αυτά να δειχτούν τα γνωρίσματα μιας πολιτείας μη δημοκρατικής και μη φιλελεύθερης.
- ❑ **Ἄγραφοι ὄντες.** Υπάρχουν και στην εποχή μας άγραφοι νόμοι; Μπορείτε ν' αναφέρετε ορισμένα παραδείγματα;
- ❑ Να εντοπιστούν οι αντιθέσεις που χαρακτηρίζουν το ύφος του κεφαλαίου. Για ποιο λόγο ο ρήτορας χρησιμοποιεί εμφαντικά εδώ αυτό τον εκφραστικό τρόπο;

Κεφάλαιο 38

Οι χαρές της ζωής. Το εμπόριο

Ι. Ερμηνευτικές σημειώσεις

1. **Διετησίοις**· πράγματι, το εορτολόγιο των Αθηναίων ήταν ιδιαίτερα πλούσιο, με κορυφαίες εκδηλώσεις τις πολυήμερες γιορτές των Παναθηναίων, των Διονυσίων και των Ελευσινίων. Βλ. και παρακάτω, σελ. 77, Παράλληλο χωρίο 2γ.
2. **Ἐπεσέρχεται**· έστω και αν βρισκόμαστε σε εποχή πολέμου, τα αγαθά από τους δρόμους της θάλασσας έφταναν με ασφάλεια στην Αθήνα, μέσω των Μακρών τειχών. Βλ. και, παρακάτω, σελ. 77, Παράλληλα χωρία 2α και 2β.
3. **Διὰ τὸ μέγεθος**· εννοεί τη μεγάλη δύναμη, κι όχι το πλήθος, της πολιτείας.

ΙΙ. Θέματα για μελέτη-Ερωτήσεις

- ❑ Να καταδειχτεί με παραδείγματα η αιτιώδης σχέση ανάμεσα στη δύναμη ενός κράτους και την επάρκεια-αφθονία υλικών αγαθών.
- ❑ Με δεδομένο ότι εκφωνητής του λόγου είναι ο δημιουργός των περίλαμπρων δημοσίων

οικοδομημάτων της Αθήνας, ο Περικλής, κάνει εντύπωση η παράλειψή τους, ενώ μνημονεύονται οι πολύ ταπεινότερες **ἴδιαι κατασκευαί**. Πώς μπορεί να ερμηνευτεί αυτή η παράλειψη;

❑ Αφού ολοκληρωθεί η ερμηνεία και του επόμενου κεφαλαίου (39), να καταδειχτεί η λειτουργία του κεφ. 38 μέσα στην ευρύτερη ενότητα των κεφ. 37-41.

Κεφάλαιο 39

Η Αθήνα και η Σπάρτη στον πόλεμο: σύγκριση της αγωγής των νέων στις δύο πόλεις

I. Ερμηνευτικές σημειώσεις

1. **Διαφέρομεν**· Από το σημείο αυτό η αντιπαράθεση Αθήνας-Σπάρτης, που ως τώρα υποδηλωνόταν μόνο έμμεσα, γίνεται φανερή. Ακριβώς η παρουσία του καί (=ακόμα) δείχνει ότι και όσα ειπώθηκαν ως εδώ ήταν ένας παραλληλισμός ανάμεσα στην Αθήνα και στη Σπάρτη. Οι εντυπωσιακότερες όμως διαφορές θα δηλωθούν από εδώ και κάτω και θα αφορούν: στα πολεμικά, στη συμπεριφορά, στους ξένους και στην αγωγή των νέων.
2. **Ξενηλασίαις**· σκοπός τους δεν ήταν μόνο να μην ωφεληθούν οι ξένοι επισκέπτες της Σπάρτης, αλλά και να μη χαλαρώσουν τα ήθη των Σπαρτιατών από τη μαλθακότητα που χαρακτήριζε τη συμπεριφορά πολλών από τους επισκέπτες της πόλης τους.
3. **Ἀπάταις**· ότι αυτές αποτελούσαν μέρος της πολεμικής τέχνης των Σπαρτιατών το βλέπουμε στην ομιλία του Βρασίδα (Θουκυδίδης Βιβλ. 5, 9, 5): Καί τά κλέμματα ταῦτα καλλίστην δόξαν ἔχει, ἃ τοὺς πολεμίους μάλιστ' ἄν τις ἀπατήσας τοὺς φίλους μάλιστ' ἂν ὠφελήσειε. (Την ωραιότερη εντύπωση δίνουν εκείνα τα ξεγελάσματα, με τα οποία όσο περισσότερο κανείς εξαπατήσει τους εχθρούς, τόσο μεγαλύτερη ωφέλεια προσφέρει στους φίλους του). Μαζί με τα **κλέμματα** η Σπάρτη είχε θεσμοθετήσει και την **κρυπτείαν**, που αποτελούσε και δεινή δοκιμασία των νέων, αλλά και σκοτεινή μεθόδευση για εξόντωση επικίνδυνων για το καθεστώς ειλώτων. Βλ. και παρακάτω, σελ. 77, Παράλληλο χωρίο 3.
4. **τῷ εὐψύχῳ**· όπως διαπιστώνεται και από άλλες περιπτώσεις (π.χ., στο προηγούμενο κεφ. 38, αντί **τὴν λύπην** είχαμε το **λυπηρόν**), ο Θουκυδίδης συνηθίζει, στη θέση θηλυκού ουσιαστικού (**εὐψυχία, εὐδαιμονία** κτλ.), να χρησιμοποιεί το ουδέτερο του συστοίχου επιθέτου (**τὸ εὔψυχον, τὸ εὔδαιμον** κτλ.).
5. **Αὐχοῦσιν... ἀπεῶσθαι... ἡσσῆσθαι**· χαρακτηριστική περίπτωση του «σχήματος» **ζεῦγμα**· η έννοια του ρήματος αρμόζει μόνο με την έννοια του πρώτου αντικειμένου (**ἀπεῶσθαι**: καυχιέται ότι έτρεψαν σε φυγή), όχι όμως του δευτέρου (**ἡσσῆσθαι**: καυχώνται ότι νικήθηκαν!), το οποίο άρμοζε να εξαρτηθεί από ρήμα διαφορετικής σημασίας, π.χ. **φασίν**.

II. Θέματα για μελέτη-Ερωτήσεις

❑ **Διαφέρομεν**· ο Περικλής, πριν διατυπώσει στο κεφ. αυτό τις εντυπωσιακότερες διαφορές ανάμεσα

στην Αθήνα και την αντίπαλη δύναμή της, ήδη στα κεφ. 36, 37 και 38 υπαινίχτηκε, χωρίς ν' αναφέρει τ' όνομά της, τη Σπάρτη, και τις διαφορές με την πόλη του. Μπορείτε να εντοπίσετε αυτές τις διαφορές;

❑ Από ποιες φράσεις καταφαίνεται η υπεροχή της Αθήνας από τη Σπάρτη στον τομέα των πολεμικών;

❑ **Ἔν τε τούτοις... καὶ ἔτι ἐν ἄλλοις**· με βάση τα όσα ειπώθηκαν στα κεφ. 36, 37, 38 και 39, να απαριθμηθούν τα «ταῦτα».

Κεφάλαιο 40

Ο αθηναϊκός χαρακτήρας: Φιλοκαλία, ευφυΐα και ευστροφία· θεληματικότητα· κοινωνικότητα και φιλάνθρωπα αισθήματα

Ι. Ερμηνευτικές σημειώσεις

1. Αναπτύσσοντας το «ἐν ἄλλοις» του προηγουμένου κεφαλαίου ο ρήτορας δεν θεωρεί απαραίτητο να συνεχίσει τη σύγκριση ανάμεσα σε Αθήνα και Σπάρτη, με το εξής σκεπτικό: αφού στο σημείο που, σύμφωνα με την πανελλήνια φήμη της, αποτελούσε το καύχημά της (την ανδρεία στους πολεμικούς αγώνες), η Σπάρτη ουσιαστικά φάνηκε κατώτερη απ' την Αθήνα, ποιες ελπίδες θα είχε να συναγωνιστεί μ' επιτυχία την Αθήνα στα σημεία που αποτελούσαν την αποκορύφωση του αθηναϊκού μεγαλείου; Έτσι, απ' το σημείο αυτό και πέρα ο έπαινος της αθηναϊκής πολιτείας θα συνεχιστεί, για ν' αναδειχτούν το πνεύμα, το ήθος και η κοινωνική ευαισθησία των Αθηναίων ασύγκριτα ανώτερα απ' ό,τι γνώριζε ο κόσμος ως τότε – «για Λακεδαιμονίους θα μιλάμε τώρα;», όπως έγραψε, για άλλη συγκυρία, ο Κ. Καβάφης.
2. **Φιλοκαλοῦμεν... ἄνευ μαλακίας**· Η «αττική σύνθεση»: από τους Ίωνες κρατούν οι Αθηναίοι την αγάπη στο ωραίο και τη διάθεση για θεωρητική έρευνα, από τους Δωριείς την απλότητα και τον ανδρισμό. Ταυτόχρονα αποφεύγουν τη χοντροκοπιά και την πνευματική στενότητα των Σπαρτιατών, όπως και τη χλιδή και τη μαλθακότητα των Ιώνων. Με τη φράση αυτή έχουμε ακόμη ένα παράδειγμα για τη μοναδική ικανότητα του Θουκυδίδη να λέει πολλά και σημαντικά πράγματα με ελάχιστα λόγια (βραχυλογία), αλλά ταυτόχρονα με εξαίρετα εντυπωσιακή εκφραστικότητα, όπως δείχνει η υφολογική ανάλυση της περίφημης αυτής φράσης: συνδυασμός επιγραμματικότητας, με πολλαπλές ομοιότητες και μορφικές αντιστοιχίες από τη μια (π.χ. **φιλο**-καλοῦμεν-**φιλο**-σοφοῦμεν), αντιθετικές έννοιες (π.χ. **φιλοκαλία-εὐτέλεια**) και συντάξεις (π.χ. **μετ'** εὐτελείας – **ἄνευ** μαλακίας) από την άλλη.
3. **Ἀχρεῖον**· σύμφωνα με τον Πλούταρχο, ο Σόλων είχε εκδώσει νόμο «ἄτιμον εἶναι τὸν ἐν στάσει μηδετέρας μερίδος γενόμενον». (Χάνει τα πολιτικά του δικαιώματα όποιος μένει ουδέτερος σε περίπτωση που θα ξεσπούσε εμφύλια διαμάχη στην πόλη). Βλ. και, παρακάτω, σελ. 78, Παράλληλο χωρίο 4α.
4. **Κράτιστοι δ' ... ἐκ τῶν κινδύνων**· η φράση αυτή μας δίνει όλο το περιεχόμενο της πραγματικής ανδρείας. Με την άρση της αντίθεσης: **ἔργα-λόγοι** ο Αθηναίος προσεγγίζει την τελειότητα, αφού ήδη από τον Όμηρο (*Ιλιάδα* Ι 443) ιδανικός άντρας είναι ὁ **μύθων τε ῥητήρ καὶ ἔργων πρηκτήρ** (ρήτορας

και, συγχρόνως, άνθρωπος της πολεμικής, πράξης), όπως είδαμε παραπάνω (**οὐ τοὺς λόγους ... ἔργῳ ἐλθεῖν**)· επόμενο βήμα στο δρόμο της ανδρείας, η πορεία προς το πεδίο της κρίσιμης μάχης με πλήρη επίγνωση του κινδύνου.

5. **Τῆς ἐλευθερίας τῷ πιστῷ ἀδεῶς τινα ὠφελοῦμεν**· συνηθισμένος αυτοέπαινος των Αθηναίων η ανιδιοτελής παροχή βοηθείας (και μάλιστα με σοβαρούς δικούς τους κινδύνους) σε περιπτώσεις όπου ισχυρότεροι (αλλά άδικοι) καταδίωκαν ασθενέστερους. Έτσι σώζουν τους Ηρακλείδες από τον Ευρυσθέα, υποχρεώνουν τους Θηβαίους να δώσουν για ταφή τα πτώματα των σκοτωμένων στρατηγών του Άργους· πιο πρόσφατα, στην ιστορική πια εποχή, βοηθούν τις ιωνικές πόλεις που επαναστάτησαν εναντίον του Δαρείου και τους Σπαρτιάτες κατά τον Γ' Μεσσηνιακό πόλεμο. Βλ. και, παρακάτω, σελ. 78. Παράλληλο χωρίο 46.

Έτσι ο Αθηναίος αναδεικνύεται ελεύθερος, ολοκληρωμένος πολίτης, με ανιδιοτελή φιλάνθρωπη διάθεση, ύστερ' από τη δύσκολη σύνθεση που πραγματώνει, συνταιριάζοντας με αρμονικό τρόπο ζεύγη αντιθετικά· συγκεκριμένα: αγάπη του ωραίου και απλότητα· λόγος, θεωρία, φιλοσοφία και έργο, δράση· ενασχόληση με τα κοινά και φροντίδα για το σπιτικό του· καλομελετημένη γνώση και ανυποχώρητη τόλμη· γνώση των κινδύνων και των απολαύσεων, και ανάληψη κινδύνων.

ΙΙ. Θέματα για μελέτη-Ερωτήσεις

- ❑ Έχοντας υπόψη τα αντιθετικά ζεύγη εννοιών του κεφ. 40 (βλ. και την 5η ερμηνευτική σημείωση), καταρτίστε κατάλογο των χαρακτηριστικών των δύο διαμετρικά αντίθετων ανάμεσά τους τύπων ανθρώπου-πολίτη, στο μέσο των οποίων ο Περικλής τοποθετεί τον Αθηναίο.
- ❑ Για ένα φτωχό της σύγχρονης κοινωνίας, διατηρεί την αξία της η διακήρυξη του Περικλή «**καὶ τὸ πένεσθαι... ἀλλὰ μὴ διαφυγεῖν ἔργῳ αἴσχιον**»; Ποιοι λόγοι οδηγούν στην, κατά τη γνώμη σας, συγκεκριμένη συμπεριφορά του σημερινού φτωχού;
- ❑ «Μη ρίχνεις πέτρα στο πηγάδι που σε δρόσισε»· η παροιμία αυτή, που θέλει ν' αποτρέψει από την αχαριστία τον ευεργετημένο, επιδιώκει να εξασφαλίσει τη συνέχιση της (ευεργετικής) δράσης του ευεργέτη. Ποιες ενδεχόμενες, για τον αχάριστο αλλά και για το κοινωνικό σύνολο, αρνητικές συνέπειες θέλει να προλάβει;

Κεφάλαιο 41

Η Αθήνα σχολείο της Ελλάδας. Το εγκώμιο της Αθήνας, που βεβαιώνεται από τα έργα της, είναι ταυτόχρονα και εγκώμιο των νεκρών που θάβονται

Ι. Ερμηνευτικές σημειώσεις

1. Στο κεφάλαιο αυτό έχουμε τον απόλυτο ύμνο της Αθήνας: ο Περικλής, αφού ως τώρα υπαινικτικά δήλωνε την υπεροχή της, τώρα το κάνει ξεκάθαρα· ακόμη, όπως θα δούμε στο τέλος

του κεφαλαίου, και οι αποτυχίες της πόλης τεκμηριώνουν το μεγαλείο της, όπως αυτό περιγράφηκε στα κεφ. 37-40, ανακεφαλαίωση των οποίων είναι το κεφ. 41.

2. **Τῆς Ἑλλάδος παίδευσιν**· για την υπεροχή της Αθήνας και το προβάδισμά της στην πνευματική καλλιέργεια, έγινε λόγος και στον *Πρωταγόρα* του Πλάτωνα: Ἐγὼ γὰρ Ἀθηναίους, ὥσπερ καὶ οἱ ἄλλοι Ἕλληνες, φημὶ σοφοὺς εἶναι (319b) και: τῆς τε Ἑλλάδος εἰς αὐτὸ τὸ πρυτανεῖον τῆς σοφίας (337d). Βλ. και, παρακάτω, σελ. 78, Παράλληλα χωρία 5α και 5β.

3. **Ἐπὶ πλεῖστα εἴδη**· στη μονολιθική ικανότητα του Σπαρτιάτη (καλός πολεμιστής και τίποτε άλλο), οι Αθηναίοι αντιπαραθέτουν την πολυδύναμη επάρκειά τους σε διαφορετικούς τομείς δραστηριότητας. Χαρακτηριστικά παραδείγματα ο Σόλων (νομοθέτης, ποιητής, στρατηγός, έμπορος) και ο Ξενοφών (στρατηγός, ιστορικός, φιλόσοφος, κτηματίας, κυνηγός κτλ.). Βλ. και, παρακάτω, σελ. 78, Παράλληλο χωρίο 5γ.

4. **Ἡ δύναμις τῆς πόλεως**· η στρατιωτική και οικονομική δύναμη της Αθήνας, όπως παρέμενε ακόμη σ' όλη της τη μοναδική για αρχαίο ελληνικό κράτος ακμή στην έναρξη του Πελοποννησιακού πολέμου, όπως την περιγράφει στο κεφ. 13 του Β βιβλίου της *Ιστορίας* του ο Θουκυδίδης. Κυριολεκτικά *θαλασσοκράτωρ* η Αθήνα, κυριαρχούσε στη Μεσόγειο.

5. **Οὐδὲν προσδεόμενοι... βλάψει**· το ότι ο Όμηρος για τους αρχαίους ήταν ο ασυναγώνιστος **ἐπαινέτης** της αρετής ανθρώπων και πόλεων το διαπιστώνουμε και από τη γνωστή παράγραφο του Αρριανού: «Καὶ εὐδαιμόνισεν ἄρα, ὡς λόγος, Ἀλέξανδρος Ἀχιλλέα, ὅτι Ὁμήρου κήρυκος ἐς τὴν ἔπειτα μνήμην ἔτυχεν». (*Ἀλεξάνδρου Ἀνάβασις*, Α 12). Έτσι και εδώ ο Όμηρος αναφέρεται ως ο πρώτος ανάμεσα στους ομότεχνους (= εγκωμιαστές χωρίς τεκμηρίωση των επαίνων τους), τους Ίωνες λογογράφους, τους οποίους, μαζί με τον Ηρόδοτο, ο Θουκυδίδης (βιβλ. Α 21) αντιπαραθέτει στη δική του αντικειμενική εξιστόρηση των πραγμάτων: «Δεν πιστεύω ότι (τα παλαιότερα) έγιναν όπως τα ύμνησαν οι ποιητές στολίζοντάς τα ώστε να φανούν σπουδαιότερα ούτε όπως τα ιστόρησαν οι λογογράφοι, αποβλέποντας περισσότερο σ' ό,τι σαγηνεύει τον ακροατή και όχι στην αλήθεια».

6. **Μνημεῖα κακῶν τε κἀγαθῶν**· για την υστεροφημία ενός μεγάλου λαού η ανάμνηση μεγαλόπνοων επιχειρήσεων που απέτυχαν έχει την ίδια σημασία με την ανάμνηση των θριάμβων του. Π.χ. το ότι τόλμησε ελληνική πολιτεία να χτυπήσει την περσική δύναμη στη Μέμφη της Αιγύπτου (454 π.Χ.), έστω και αν απέτυχε, δείχνει τη δύναμή της, όσο και ο θρίαμβος του Κίμωνα στις όχθες του Ευρυμέδοντα (468 π.Χ.), στην Παμφυλία της Μ. Ασίας.

7. **Περὶ τοιαύτης οὖν πόλεως...** Η τελική αυτή περίοδος του κεφαλαίου λειτουργεί τριπλά: i) Ανακεφαλαιώνει το εγκώμιο της πόλης που προηγήθηκε· ii) σημειώνει τη μετάβαση στη δεύτερη ενότητα του κύριου μέρους του λόγου (βλ. κεφ. 36 και σημείωση), τον έπαινο των νεκρών (**οἵδε**), και, iii) προεξαγγέλλει την παραίνεση στους επιζώντες (**πάντα τινὰ τῶν λειπομένων**), που θα διατυπώσει στο κεφ. 43.

ΙΙ. Θέματα για μελέτη-Ερωτήσεις

❑ **Η αὐτάρκεια**, που επίμονα αποδίδει στην Αθήνα ο Περικλής, διακρίνεται σε αυτάρκεια που αφορά στην πόλη συνολικά και αυτάρκεια που αφορά στον κάθε Αθηναίο πολίτη ατομικά. Ποια η αμοιβαία σχέση τους;

❑ Αφού μελετηθεί υφολογικά η φράση: **οὔτε τῷ πολεμίῳ... ὡς οὐχ ὑπ' ἀξίων ἄρχεται**, να δειχτεί η τέλεια συντακτική αντιστοιχία ανάμεσα στα δύο μέλη της (α. οὔτε... κακοπαθεῖ β. οὔτε... ἄρχεται).

❑ **Θαυμασθησόμεθα**· αυτή η πρόβλεψη του Περικλή για την υστεροφημία της πόλης του δικαιώθηκε από τον τρόπο με τον οποίο οι επόμενες γενεές, κι ως σήμερα, αντίκρισαν την Αθήνα του «χρυσού αιώνα»; Ποια αποδεικτικά στοιχεία μπορείτε να προσκομίσετε τόσο για τις παλιότερες εποχές, όσο και για τη σημερινή ελληνική και παγκόσμια πραγματικότητα;

❑ Παρουσιάζοντας αυτή την ασύγκριτη και ιδανική εικόνα της αθηναϊκής πολιτείας, είναι αναμενόμενο ο Περικλής να ωραιοποιεί υπερβολικά την πραγματικότητα. Μπορούν να επισημανθούν τα σημεία, όπου η υπερβολή είναι πιο αισθητή;

2. Η ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΜΕΡΟΥΣ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ (κεφ. 42-43)

Κεφάλαιο 42

Το εγκώμιο των νεκρών

Ι. Ερμηνευτικές σημειώσεις

1. **Δι' ὅ**· με τον εμπρόθετο αυτό προσδιορισμό της αιτίας έχουμε, ύστερ' από την πρώτη αιτιολόγηση της επιμήκυνσης του επαίνου της πολιτείας, στο κεφ. 36 (**νομίζων... ἐπακοῦσαι αὐτῶν**), και δεύτερη αιτιολόγησή της· γιατί με τον διεξοδικό έπαινο της πολιτείας ταυτόχρονα υπηρετείται το εγκώμιο των νεκρών και η δικαίωση των θυσιών, στις οποίες πρέπει να υποβληθούν και οι επιζώντες για χάρη της.
2. **τῶνδε**· είναι το σύνολο των αξιών και των υλικών, κοινωνικών και πνευματικών αγαθών της αθηναϊκής πολιτείας.
3. **Εὐλογία**· ο Περικλής (όπως φαίνεται και από το παρακάτω: **ὕμνησα**) έχει συναίσθηση ότι φιλοτεχνεί ύμνο στην πόλη. Η Αθήνα υμνήθηκε, εκτός από τους ρήτορες όλων των *Ἐπιταφίων* (και τον Ισοκράτη στον *Πανηγυρικό* του), ιδιαίτερα από τους ποιητές, όπως τον Σιμωνίδη τον Κείο, τον Πίνδαρο, τον Αισχύλο, τον Σοφοκλή, τον Ευριπίδη, τον Αριστοφάνη.

4. **Αἱ τῶνδε... ἀρεταί**· αμφίδρομη γίνεται η επίδραση ανάμεσα στο μεγαλείο της πόλης και τον ηρωισμό των νεκρών: όπως παραπάνω ο ηρωισμός των νεκρών στηρίχτηκε στο μεγαλείο της πόλης, έτσι εδώ το μεγαλείο αυτό πηγάζει από τα ηρωικά κατορθώματά τους. Αυτή η αμφίδρομη επίδραση δηλώνεται σε πολύ κατάλληλο σημείο· γιατί από εδώ αρχίζει το εγκώμιο των νεκρών, που μονάχα με τη φράση: **ἃ γὰρ τὴν πόλιν ὕμνησα... ἐκόσμησαν** αποχτά όλο του το περιεχόμενο.
5. Αξιοπρόσεχτη είναι η κλιμάκωση (= βαθμαίο ανέβασμα) της εκδήλωσης της ανδρείας τους: α) οὐκ ἀναβολὴν τοῦ δεινοῦ ἐποιήσατο, β) ἐβουλήθησαν, γ) ὑπέμειναν τὸ ἔργον τῷ σώματι, δ) ἀπηλλάγησαν τῆς δόξης (τοῦ δέους). Βλ. και, παρακάτω, σελ. 79, Παράλληλο χωρίο 6.

ΙΙ. Θέματα για μελέτη-Ερωτήσεις

- ❑ Συμφωνείτε με τον ισχυρισμό: «ο θάνατος για την πατρίδα παραγράφει τις προηγούμενες παρεκτροπές της ιδιωτικής ζωής»; Μπορείτε να προσκομίσετε παραδείγματα και να διατυπώσετε επιχειρήματα είτε υπέρ είτε κατά του ισχυρισμού αυτού;
- ❑ Ξεκινώντας από διαφορετική αφετηρία, οι αιώνια αντίπαλες κοινωνικές τάξεις (**πλούσιοι... πένητες**) τερματίζουν στην ίδια υψηλή κορυφή ηθικής καταξίωσης: την αυτοθυσία για τη σωτηρία της πατρίδας. Ανταποκρίνεται στα πράγματα ή είναι απλώς μια ιδεολογική σύλληψη αυτή η ταύτιση, σύμφωνα με τις εμπειρίες σας από την καθημερινή ζωή και τα δεδομένα της ιστορίας;
- ❑ Ποια διαδοχικά στάδια ηθικής ανάτασης διακρίνετε στην ανοδική πορεία των πεσόντων, από την αρνητική διατύπωση (**οὔτε... οὔτε ἐποιήσατο**) ως το ηρωικό τέλος τους;
- ❑ Αναπτύξτε διεξοδικότερα τη φράση: «δεν φοβήθηκαν τον θάνατο, φοβήθηκαν περισσότερο μήπως δώσουν την εντύπωση ότι τον φοβούνται». Πρόκειται για σοφιστική παραδοξολογία ή μπορεί να είναι ρεαλιστική ερμηνεία της ηρωικής απόφασης που οδηγεί στο θάνατο (οπότε συμπίπτει με την έννοια που δίνει ο νεοελληνικός λαός στη λέξη «φιλότιμο»);

Κεφάλαιο 43

Η αυτοθυσία των θαπτόμενων παλικαριών: α) από πού την εμπνεύστηκαν· β) η ανέσπερη υστεροφημία που αυτή χαρίζει· γ) παράδειγμα για τους επιζώντες

Ι. Ερμηνευτικές σημειώσεις

1. **Ἔργῳ θεωμένους καὶ ἐραστὰς γιγνομένους**. Για τα **ἔργα** που προκαλούσαν έρωτα για την Αθήνα, βλ. παρακάτω, σελ. 80, Παράλληλο χωρίο 76.
2. **Αἰσχυνόμενοι ἐν τοῖς ἔργοις**· η φράση φέρνει στο νου μας το ομηρικό «Αἰδὼς Ἀργεῖοι» (*Ιλιάδα* Ε 787), καθώς και οι δύο αυτές εκφράσεις έχουν να κάνουν με μια έννοια που χαρακτηρίζει την ηθική των αρχαίων και, όπως συμβαίνει σε τέτοιες περιπτώσεις, είναι σχεδόν ακατόρθωτο να την αποδώσουμε στη γλώσσα μας μονολεκτικά. Αν λοιπόν θέλουμε να γνωρίσουμε το περιεχόμενό

της, μπορούμε να το περιγράψουμε ως εξής: «Η βασική απαίτηση που έχει η κοινωνία από έναν άνθρωπο που θέλει να λογαριάζεται ενάρετος: πρόκειται για το αίσθημα της ντροπής και της αυθόρμητης οργής μπροστά σε κάθε άπρεπη πράξη και ταυτόχρονα για το αίσθημα της τιμής, που δε μας επιτρέπει να κάνουμε πίσω, μπροστά στο επιβαλλόμενο χρέος μας».

3. **Ἀλλ' ἐν ᾧ... καταλείπεται**· εκτός από τον πραγματικό τάφο, που βέβαια έχει τη σημασία του (**σῆμα**, η λέξη περιέχεται μέσα στο επίθ. **ἐπισημότατον**), θα υψωθεί κι ένας ιδανικός τάφος: θα είναι η δόξα τους, που (ἀεί, ἀείμνηστος) θα κάνει τις ανδραγαθίες τους αθάνατες. Βλ. και, παρακάτω, σελ. 79, Παράλληλο χωρίο 7α.
4. **Ἀνδρῶν γὰρ ἐπιφανῶν πᾶσα γῆ τάφος**· η περίφημη αυτή φράση, με τη γενικόλογη διατύπωση έδωσε αφορμή σε διαφορετικές ερμηνείες· για ν' αντιληφτούμε το πραγματικό νόημά της καλό είναι να θεωρήσουμε τις δυο προτάσεις που ακολουθούν επεξηγήσεις της· έτσι η **πᾶσα γῆ** γίνεται πιο συγκεκριμένη έννοια, η σημερινή: οικουμένη, καθώς δίνονται τα δύο μέρη που τη συγκροτούν: **ἡ οἰκεία**, η πατρίδα του καθενός, και **ἡ μὴ προσήκουσα**, ο άλλος κόσμος στο σύνολό του. Εξάλλου η στερημένη από ζωή λέξη **τάφος**, που σχετίζεται με την ανυπαρξία, ακυρώνεται στο τέλος της περιόδου με το **ἐνδιαιτᾶται**, που σημαίνει διατήρηση στη ζωή (οι ήρωες δεν πεθαίνουν!), και μάλιστα για μεγάλη διάρκεια (**δίαιτα** σημαίνει: ο τρόπος ζωής, η ζωή, άρα ζωντανή και όχι «ἐν τάφῳ» διατηρείται η ανάμνησή τους).
5. Ο αριστοτεχνικός χειρισμός της «βραχυλογίας» από τον Θουκυδίδη, σε συνδυασμό με τη δραστική λειτουργία του «χιαστού» σχήματος, δίνουν το μέτρο της σημασίας που έχουν για τη ζωή οι έννοιες **ἐλευθερία** και **εὐψυχία**:

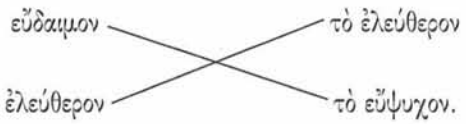

Βλ. και τη σημείωση 4 του κεφ. 39.

6. **Ἀλγεινοτέρα... θάνατος**· κοινός τόπος στην αρχαιοελληνική σκέψη, όπως φαίνεται σε πολλούς στίχους του Ομήρου και των ποιητών της πολεμικής ελεγείας (Καλλίνος και Τυρταίος).

ΙΙ. Θέματα για μελέτη-Ερωτήσεις

❑ Οι αναφορές: **κατὰ πενίαν** (κεφ. 37)· **τὸ πένεσθαι** (κεφ. 40)· **πενίας ἐλπίδι** (κεφ. 42) και **κακοπραγοῦντες**, συνηγορούν για την ύπαρξη φτωχών πολιτών στην ευδαίμονα Αθήνα του κεφ. 38. Με αυτό το δεδομένο:

α) Υπάρχει αντίφαση ανάμεσα στην ύπαρξη φτωχών και την ευδαιμονία της πόλης;

β) Το ότι, σύμφωνα με όσα υποστηρίζει ο Περικλής στο κείμενό μας, παίρνουν και οι δύο αντίπαλες κοινωνικές τάξεις (πλούσιοι και φτωχοί) τις ίδιες γενναίες αποφάσεις για το καλό της

πόλης τους, επιβεβαιώνεται: α) από τα όσα ξέρουμε από την ιστορία· β) από την επιχειρηματολογία της σύγχρονης κοινωνικής θεωρίας;

❑ Εντοπίστε και ερμηνεύστε διεξοδικά τις αρετές των θαπτόμενων αγωνιστών και τις προσφορές τους στην πατρίδα, εξαιτίας των οποίων ο Περικλής τους προβάλλει ως παράδειγμα στους ακροατές του.

3. Η ΤΡΙΤΗ ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΜΕΡΟΥΣ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ (κεφ. 44-45)

Κεφάλαιο 44

Παραμυθία και συμβουλές στους γονείς των νεκρών

Ι. Ερμηνευτικές σημειώσεις

1. **Οὐκ ὀλοφύρομαι μᾶλλον ἢ παραμυθήσομαι**· άλλη μια εκδήλωση της αττικής «συνθέσεως»: ούτε οι «ὀλοφυρμοί» των Ιώνων για το θάνατο, αλλά ούτε και η επιδεικτική απάθεια των Σπαρτιατών μπροστά στο θάνατο. Έχουμε να κάνουμε με το «μέτρον», τη σωφροσύνη, την αποφυγή των ακραίων στάσεων.
2. **Ἐν πολυτρόποις ξυμφοραῖς**· η λέξη **συμφορά**, που σήμερα έχει κακή σημασία, ήταν «μέση λέξη», δηλαδή σήμαινε συγκυρία, συντυχία, σύμπτωση, είτε καλή είτε κακή, ανάλογα με τα συμφραζόμενα. Κατά τον Σόλωνα (όπως τον παρουσιάζει ο Ηρόδοτος, Ι 32) πᾶν ἐστι ἄνθρωπος συμφορή: «όλα τα πάντα του ανθρώπου βρίσκονται στα χέρια της σύμπτωσης».
3. **Καὶ οἷς... ξυνεμετρήθη**· κριτήριο της πραγματικής ευτυχίας του ανθρώπου θεωρήθηκε το να συμπέσει το τέλος της ζωής του σε στιγμή υπέρτατης ευδαιμονίας, σαν κι αυτή που έδινε η τέλεση υπέρτατου χρέους, όπως έγινε με τον Τέλλο τον Αθηναίο και με τα δύο αδέρφια, τον Κλέοβη και τον Βίτωνα, στο διάλογο Σόλωνα-Κροίσου (Ηρόδοτος, Ι 30-31, που Ι 32, συμπεραίνει: «Όποιος άνθρωπος στο διάβα της ζωής του έχει τα περισσότερα αγαθά και κατόπιν φύγει απ' τη ζωή ευχαριστημένος, αυτός δικαιούται τὸν χαρακτηρισμό «πρώτος στην ευτυχία απ' όλους»).

ΙΙ. Θέματα για μελέτη-Ερωτήσεις

❑ **Οὐ γὰρ οἷόν τε... κινδυνεύειν**· η εφαρμογή της αρχής αυτής μήπως, όπως η *ἀξίωσις* του κεφ. 37, μπορεί να δημιουργήσει προβλήματα στη δημοκρατική λειτουργία της πολιτείας, η οποία δίνει προβάδισμα στην αρχή της ισότητας των πολιτών;

❑ Με ποια επιχειρήματα επιχειρεί ο ρήτορας να μετριάσει τον πόνο των γονέων των νεκρών; Κατά τη γνώμη σας, σε ποιο βαθμό ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα της ζωής;

❑ **Τὸ δ' εὐτυχές**... Δίνονται δύο ορισμοί της ευτυχίας: **οἵ... λύπης**, και: **οἷς ... ξυνεμετρήθη**· αφού τους αναλύσετε, διατυπώστε συμπερασματικά από πού, κατά τον ρήτορα, πηγάζει η ευτυχία.

❑ Ποιες από τις απόψεις που διατυπώνει στο κεφάλαιο αυτό ο ρήτορας εμφανίζονται διαφορετικές από όσα υιοθετεί σήμερα η κοινή γνώμη;

Κεφάλαιο 45

Παραινέσεις στα παιδιά, τα αδέρφια και τις γυναίκες των νεκρών

I. Ερμηνευτικές σημειώσεις

1. **ἀρετή**· η συνηθισμένη έννοια του όρου στον *Επιτάφιο* είναι: πολεμική αρετή, ανδρεία, ευψυχία. Όμως στο κεφ. 40 τη συναντήσαμε με την ειδική έννοια: ευεργετική διάθεση· έτσι και εδώ η έννοιά της είναι εξειδικευμένη: γυναικεία ἀρετή (= αρετή που ταιριάζει στη φύση της γυναίκας), όπως θα επεξηγηθεί παρακάτω (**καὶ ἧς... κλέος ᾗ**) είναι η διακριτική παρουσία της γυναίκας στο σπίτι και η απασχόλησή της με τα οικιακά.
2. **Καὶ ἧς ... κλέος ᾗ**: μια άλλη διατύπωση της «γυναικείας ἀρετῆς», συμπληρωματική, έχουμε στον στ. 293 του *Αίαντα* του Σοφοκλή:
   Γύναι, γυναιξὶ κόσμον ἡ σιγὴ φέρει.
   Βλ. και, παρακάτω, σελ. 80, Παράλληλο χωρίο 8.
3. Στο κεφάλαιο αυτό ο Περικλής, αν συνέχιζε τη συγκριτική μέθοδο που υιοθέτησε σε προηγούμενα κεφάλαια, θα ήταν υποχρεωμένος ν' αναφερθεί σε πραγματικότητα που, για το σημερινό άνθρωπο, όχι μόνο δε θ' αποδείκνυε την υπεροχή της Αθήνας απ' όλον τον ελληνικό κόσμο, αλλά, αντίθετα, θα τεκμηρίωνε την υστέρησή της σε σχέση με άλλες περιοχές, όπως π.χ. την αιολική Λέσβο και τη δωρική Σπάρτη, όπου η θέση των γυναικών ήταν σαφώς καλύτερη. Εξάλλου συζούσε με γυναίκα που το **κλέος** της μεταξύ των ανδρών δεν ήταν καθόλου **ἐλάχιστον**, την Ασπασία, που όμως δεν ήταν Αθηναία, αλλά από τη Μίλητο.

II. Θέματα για μελέτη-Ερωτήσεις

❑ Υπάρχει αντίφαση ανάμεσα στην άποψη του κεφ. 35 «**ὅ τε ἄπειρος (νομίσειε) ἔστιν ἃ καὶ πλεονάζεσθαι, διὰ φθόνον**» και την άποψη που διατυπώνεται εδώ, για τους ίδιους νεκρούς, «**ἀνανταγωνίστῳ εὐνοίᾳ τετίμηται**»; Αν νομίζετε ότι υπάρχει, πώς ερμηνεύεται;

❑ Αποτελεί, στην ουσία, ή όχι οξύμωρο η αντιστρόφως ανάλογη σχέση ανάμεσα στις περίπου, συνώνυμες έννοιες «δόξα» και «κλέος», όπως εμφανίζεται στην τελευταία περίοδο του κεφαλαίου;

❑ Σε σύγκριση με την παραμυθία και την παραίνεση στους γονείς των πεσόντων (κεφ. 44), το αντίστοιχο μέρος του λόγου, που αφορά στα παιδιά, τα αδέρφια και τις γυναίκες τους, εμφανίζεται φτωχότερο, αλλά και τα συναισθήματα του ρήτορα απέναντί τους ψυχρότερα. Πώς μπορεί να εξηγηθεί αυτή η εντυπωσιακή διαφοροποίηση;

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Κεφάλαιο 46

Η πόλη τίμησε τους νεκρούς, όπως τους άξιζε. Οι συγγενείς τώρα μπορούν να τους πενθήσουν ιδιωτικά

I. Ερμηνευτικές σημειώσεις

1. Η φράση του τελευταίου αυτού κεφαλαίου «κατὰ τὸν νόμον» έχει περίπου το ίδιο νόημα με τη φράση του πρώτου κεφαλαίου (35) «ἑπόμενον τῷ νόμῳ». Δηλαδή έχουμε το πολύ γνωστό σχήμα «κύκλος», τη λεγόμενη «κυκλική σύνθεση». Ποια νομίζετε είναι η λειτουργία της;
2. **Τοὺς παῖδας... θρέψει·** η πόλη ανέτρεφε τα παιδιά των νεκρών του πολέμου ως τη συμπλήρωση των 18 τους χρόνων. Τότε, ως τελευταία τιμητική προσφορά, κατά την τέλεση των δραματικών αγώνων στα Μεγάλα Διονύσια, μπροστά σ' όλο το συναγμένο πλήθος τους χάριζε από μια πανοπλία οπλίτη.

II. Θέματα για μελέτη-Ερωτήσεις

❑ Να εκθέσετε διεξοδικά τη σχέση αιτίας-αποτελέσματος, που ο Περικλής θεωρεί ότι υπάρχει ανάμεσα στην επιβράβευση της αρετής και την πρόοδο ατόμων και κοινωνικού συνόλου, προσκομίζοντας και σχετικά παραδείγματα.

ΘΕΜΑΤΑ ΓΙΑ ΜΕΛΕΤΗ – ΕΡΩΤΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΣΥΝΟΛΟ ΤΟΥ ΕΠΙΤΑΦΙΟΥ

1. Ποια εικόνα σχηματίζουμε με τη μελέτη του *Επιταφίου*:

α) Για την προσωπικότητα του Περικλή, όπως την εμφανίζει ο Θουκυδίδης, και τις πολιτικές του ιδέες;

β) για τη ρητορική του ικανότητα;

2. Ποια χαρακτηριστικά της αθηναϊκής πολιτείας και του Αθηναίου πολίτη παρουσιάζει ο Περικλής ως κατακτήσεις αποκλειστικά της πόλης του;

3. Με βάση τις γενικότερες απόψεις σας, τη γενικότερη ενημέρωσή σας σε θέματα πολιτικής θεωρίας και την ειδικότερη για την αρχαία Ελλάδα, αλλά και την εργασία που έγινε στην τάξη, απαντήστε τεκμηριωμένα στα ερωτήματα:

α) Κατά ποιο βαθμό ο λόγος του Περικλή ανταποκρίνεται στην ιστορική πραγματικότητα; (Είναι εξιδανικευμένη ή ρεαλιστική απεικόνιση της πραγματικότητας;).

β) Ποιες αρχές της αθηναϊκής πολιτείας διατηρούν την ισχύ τους, σύμφωνα με τη σύγχρονη σύλληψη της δημοκρατίας; Τι έχει να προσθέσει σ' αυτές η πρόοδος που στη νεότερη εποχή σημειώθηκε στον τομέα της πολιτικής θεωρίας;

4. Η προβολή του *Επιταφίου* ως του σημαντικότερου εγκωμίου της Αθήνας του «χρυσού αιώνα» δεν πρέπει να μειώνει την αξία των άλλων επιβλητικών κάθε είδους μνημειακών μαρτυριών του μεγαλείου της, όπως: α) των λογοτεχνικών κειμένων, που με διάφορες ευκαιρίες αναφέρθηκαν στις Ερμηνευτικές Σημειώσεις του βιβλίου μας· β) των μαρτυριών που προσκομίζει η εικονογράφηση του βιβλίου, και ιδιαίτερα: i) από την περιοχή της αρχιτεκτονικής και γλυπτικής (προπάντων, σελ. 44-45, η ζωφόρος του Παρθενώνα, που από πολλούς θεωρείται το ίσης σημασίας αντίστοιχο του **Επιταφίου** στην τέχνη), ii) από την περιοχή της οικονομίας, το αθηναϊκό τετράδραχμο (σελ. 34, το νόμισμα που κυριάρχησε στον ελληνικό (κι όχι μόνο) κόσμο της εποχής, και iii) σ' ό,τι αφορά στην εδαφική κυριαρχία, ο χάρτης της σελ. 35. Σε κάθε περίπτωση, συνδυάστε τις μαρτυρίες αυτές με τις σχετικές παραγράφους του **Επιταφίου**.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Παράλληλα χωρία αρχαίων συγγραφέων
Οι νεότεροι μελετητές για τον Επιτάφιο του Περικλή

ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ ΧΩΡΙΑ ΑΡΧΑΙΩΝ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

1. Για το κεφάλαιο 37:

α) ... στους πανύψηλους
τους νόμους-νόμους γεννημένους
μες στον αιθέρα τ' ουρανού
κι έχουν τον Όλυμπο μόνο πατέρα,
ουδέ η θνητή του ανθρώπου η φύση εγέννησε
κι ουδέποτε η αλησμονιά θ' αποκοιμίσει.
Θεός μεγάλος είναι μες σ' αυτούς,
που γερατειά ποτέ δε θα γνωρίσει.

(Σοφοκλής, *Οιδίπους Τύραννος*, στ. 863-870
Μετάφραση Ι. Γρυπάρη)
– Πρβλ. και Σοφοκλή, *Αντιγόνη*, στ. 450-457

β) Ελεύθερη είναι η πόλη μας, δεν είναι
στο χέρι ενός· ο λαός, κυρίαρχος, δίνει
την αρχή σε πολίτες για ένα χρόνο·
προνόμιο δεν υπάρχει για τον πλούσιο·
δικαιώματα έχει τα ίδια κι ο φτωχός.

(Ευριπίδη, *Ικέτιδες*, στ. 404-408).

γ) Εγκατέστησαν δηλαδή το είδος εκείνο της δημοκρατίας, όχι αυτό που δεν έχει καθορισμένη πολιτική και που θεωρεί ότι η ακολασία είναι ελευθερία και το δικαίωμα να κάνει ό,τι θέλει, ευτυχία, αλλά το πολίτευμα εκείνο που κατακρίνει αυτά τα πράγματα, και όπου κυβερνούν οι άριστοι.

(Ισοκράτης, *Παναθηναϊκός*)

2. Για το κεφάλαιο 38.

α. Ακόμα είναι γνωστό πως κάθε χώρα βέβαια δεν παρουσιάζει αυτάρκεια σε όλα τα προϊόντα... Κι αυτό όμως το πρόβλημα η πόλη μας το αντιμετώπισε με τρόπο αποφασιστικό: στη μέση της Ελλάδας έκαμε εμπορικό κέντρο τον Πειραιά, όπου συγκεντρώνονται τόσα προϊόντα, ώστε αυτά που είναι δύσκολο να τα προμηθευτείς καθένα κι από άλλον τόπο, εδώ εύκολα τα βρίσκεις όλα συγκεντρωμένα.

(Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 42.
Μετάφραση Στ. Μπαζάκου).

β) Εξαιτίας της εξουσίας της θάλασσας οι Αθηναίοι πρώτα ήβραν τρόπους ευωχιών αναμειγνυόμενοι σ' άλλους τόπους μ' άλλους ανθρώπους· όποιο ευχάριστο προϊόν παραγόταν στη Σικελία ή στην Ιταλία ή στην Κύπρο ή στην Αίγυπτο ή στη Λυδία ή στον Πόντο ή στην Πελοπόννησο ή κάπου αλλού, όλ' αυτά είχαν μαζευτεί σ' έναν τόπο, επειδή οι Αθηναίοι εξουσίαζαν τη θάλασσα.

((Ψευδο-)Ξενοφών, *Αθηναίων Πολιτεία* 2, 7).

γ) Εκεί (στην Αθήνα) μυστήρια ανείπωτα, ιερά
γιορτάζονται κάθε φορά
κι ανοίγει τ' άδυτα ο ναός στους μύστες μόνο·
εκεί ναοί κι αγάλματα των θεών,
πομπές, θυσίες και γλέντια όλο το χρόνο·
κι όταν ο κάμπος λουλουδίζει,
βαστά πασίχαρ' η γιορτή του Βάκχου μέρες
κι η χώρ' αστράφτει και βουίζει
από χορούς, τραγούδια και φλογέρες.

(Αριστοφάνης, *Νεφέλες* 300-313.
Μετάφραση Κ. Βάρναλη)

3. Για το κεφάλαιο 39.

Σπαρτιάτες, οι πλέον μισητοί σ' όλο τον κόσμο,
που δολερά στοχάζεστε, πρώτοι στο ψέμα,
μηχανορράφοι του κακού, που ο νους σας είναι
πώς θα τυλίξετε τον άλλον με τεχνάσματα...
και πάντα, άλλα σκεφτόσαστε κι άλλα το στόμα σας λέει.

(Ευριπίδης, *Ανδρομάχη* 445-452.
Μετάφραση Γ. Γεραλή)

4. Για το κεφάλαιο 40

α) Από τους άλλους νόμους του Σόλωνα ιδιαίτερα χαρακτηριστικός και παράξενος είναι εκείνος που ορίζει ότι χάνει τα πολιτικά του δικαιώματα όποιος μένει ουδέτερος σε περίπτωση που θα ξεσπούσε εμφύλια διαμάχη στην πόλη. Ήθελε, όπως φαίνεται, ο Σόλων κανένας πολίτης να μη μένει αδιάφορος και ασυγκίνητος για τα δημόσια ζητήματα κοιτάζοντας μόνο πώς να εξασφαλίσει τα δικά του συμφέροντα, ούτε να καυχιέται πως δεν πονά κι αυτός και δεν πάσχει με τα δεινά της πατρίδας του. Αντίθετα, έπρεπε ο πολίτης απ' την αρχή να παίρνει θέση πλάι σ' αυτούς που ενεργούν πιο σωστά και πιο δίκαια και να κινδυνεύει μαζί τους και να τους βοηθά, αντί να περιμένει ακίνδυνα να δει ποιος θα νικήσει.

(Πλούταρχος, *Σόλων*, κεφ. 20.
Μετάφραση Β. Τσακατίκα)

β) Αυτή η χώρα πάντοτε στο δίκιο στηριγμένη
τον ανήμπορο θέλει να συντρέχει.
Κι έτσι βάσταξε μόχτους και μόχτους για τους φίλους.

(Ευριπίδης, *Ηρακλείδες*, στ. 329-332)

5. Για το κεφάλαιο 41:

α) Τόσο πολύ ξεπέρασε η πόλη μας όλους τους άλλους στην πνευματική ανάπτυξη και στην τέχνη του λόγου, ώστε οι δικοί της μαθητές έγιναν δάσκαλοι στους άλλους· το όνομα πάλι Έλληνες το έκανε να μη συμβολίζει πια την καταγωγή, αλλά την καλλιέργεια του πνεύματος, και Έλληνες να ονομάζονται πιο πολύ όσοι δέχτηκαν τον τρόπο της δικιάς μας αγωγής και μόρφωσης παρά αυτοί που έχουν την ίδια με εμάς καταγωγή.

(Ισοκράτης, *Πανηγυρικός*, 50.
Μετ. Στ. Μπαζάκου)

β) Ω λιόλαμπρη και μενεξεδοστεφανωμένη και χιλιοτραγουδημένη Αθήνα, κάστρο της Ελλάδας, θεόπνευστη πολιτεία!

(Πίνδαρος, *Διθυράμβων* 5)

γ) Λακεδαιμόνιοι, δεν συλλογιστήκατε ποτέ ως τώρα ποιοι είναι αυτοί οι Αθηναίοι με τους οποίους θ' αναμετρηθείτε και πόσο από σας και σ' όλα διαφέρουν. Αυτοί είναι νεωτεριστές, ικανοί και γρήγορα να συλλάβουν ένα σχέδιο και γρήγορα να πραγματοποιήσουν αυτά που αποφάσισαν... αποτολμούν πάνω από τη δύναμή τους και διακινδυνεύουν αντίθετα απ' τις υπαγορεύσεις της λογικής και στις δυσκολίες είναι αισιόδοξοι... είναι αποφασιστικοί... και ταξιδευτές· γιατί νομίζουν πως με

την αποδημία μπορεί ν' αποκτήσουν κάτι... Όταν νικούν τραβούν μπροστά όσο γίνεται περισσότερο, ενώ όταν νικιούνται υποχωρούν όσο γίνεται λιγότερο. Εκείνοι και τα σώματά τους, σαν να 'ταν ολότελα ξένα, τα θυσιάζουν για το καλό της πόλης, αλλά και το πνεύμα τους, που το θεωρούν εντελώς δικό τους, το βάζουν στην υπηρεσία της. Κι αν, όσα συλλάβουνε με το νου τους, δεν τα πραγματοποιήσουν, νομίζουν ότι έχασαν δικά τους, αν όμως όσα επιδίωξαν τ' αποχτήσουν, θαρρούνε ότι πέτυχαν λίγα σε σύγκριση μ' όσα πρόκειται να κάμουν· αν, τέλος, αποπειραθούνε κάτι κι αποτύχουν, με καινούργιες ελπίδες αναπληρώνουν την έλλειψη· γιατί σ' αυτούς μονάχα συμβαίνει η ελπίδα της απόχτησης εκείνων που έχουν βάλει στο νου τους κι η απόχτηση να είναι ίδια, επειδή επιχειρούν γρήγορα τα όσα αποφασίσουν.

(Θουκυδίδης Βιβλίο Ι. 70.
Μετάφραση Δ. Γεωργοπαπαδάκου)

6. Για το κεφάλαιο 42.

Τη στιγμή που (οι νεκροί μας) παράβλεψαν την έμφυτη σ' όλους τους ανθρώπους αγάπη για τη ζωή και προτίμησαν να πεθάνουν ένδοξα παρά ζωντανοί να δουν δυστυχισμένη την Ελλάδα, πώς η αρετή τους δεν έχει παραμείνει αξεπέραστη απ' οποιοδήποτε (ρητορικό) λόγο;

(Δημοσθένης *Επιτάφιος*, 1)

7. Για το κεφάλαιο 43.

α) Εκείνων που σκοτώθηκαν στις Θερμοπύλες
ένδοξη η τύχη, ωραίος ο θάνατός τους,
κι ο τάφος τους βωμός·
ανάμνηση τους πρέπει και όχι γόοι
κι εγκώμιο είναι γι' αυτούς το μοιρολόι·
Τέτοιος εντάφιος στολισμός
ποτέ τη λάμψη δε θα χάσει
απ' τον καιρό τον παντοδαμαστή
κι ούτε σκουριά ποτέ θα τον σκεπάσει.
Στο μνήμα των αντρείων ετούτο το ιερό
η δόξα της Ελλάδας έχει θρονιαστεί·
το μαρτυρά κι ο βασιλιάς της Σπάρτης, ο Λεωνίδας που αφήνει
στολίδι πίσω του αρετής τρανό
κι ένα όνομα που αμάραντο θα μείνει.

(Σιμωνίδης ο Κείος, *Θρήνων στ'*.
Μετάφραση Θ. Σταύρου)

6) Τα έργα υψώνονταν περήφανα σε μέγεθος και ανυπέρβλητα σε ομορφιά και σε χάρη και οι τεχνίτες συναγωνίζονταν να ξεπεράσουν ο ένας τον άλλον στην καλλιτεχνική εργασία... Για τούτο ακριβώς θαυμάζονται τα έργα του Περικλή, γιατί έγιναν σε λίγο χρόνο, αλλά για μεγάλη διάρκεια. Γιατί το καθένα είχε από τότε που έγινε την ομορφιά του αρχαίου, αλλά κρατάει ως τώρα τη δροσερότητα ενός πρόσφατου και νέου έργου. Τόσο πολύ πάνω σ' αυτά τα έργα ανθίζει μια νεότητα που διατηρεί παντοτινά ανέγγιχτη από το χρόνο τη μορφή τους, σα να είχαν μέσα τους μια πνοή αμάραντη και μιαν αγέραστη ψυχή!

(Πλούταρχος, *Περικλής* 13, που είδε τα έργα του Περικλή 500 χρόνια μετά τη δημιουργία τους. Μετάφραση Μ. Οικονόμου)

8. Για το κεφάλαιο 45.

Η πιο μεγάλη αρετή της γυναίκας είναι να σιωπά και να 'χει φρονιμάδα και χωρίς φασαρίες να μένει μες στο σπίτι.

(Ευριπίδης, *Ηρακλείδες* 475-76)

ΝΕΟΤΕΡΟΙ ΜΕΛΕΤΗΤΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΠΙΤΑΦΙΟ ΤΟΥ ΠΕΡΙΚΛΗ

1. Ενώ αξιόπιστοι μάρτυρες μας μιλούν για τη συναρπαστική δύναμη του λόγου του Περικλή, στον *Επιτάφιο* μιλεί αυτός με προσεχτικά ζυγισμένες και κρύες λέξεις, αναπτύσσει δυσκολοερμήνευτους στοχασμούς πάνω σε τόσο γενικές αρχές, ώστε οι πολίτες, οι ξένοι, οι γυναίκες, στους οποίους απευθύνεται ο λόγος, δε θα ήταν ικανοί να καταλάβουν πολλά πράγματ' απ' αυτόν. Δεν είναι δηλαδὴ ο λόγος που ακούστηκε τη χειμωνιάτικη εκείνη μέρα του 430 στο «ωραιότερο προάστιο της Αθήνας», είν' ένας ύμνος της «δημοκρατίας» του Περικλή, το εγκώμιο της εποχής του Περικλή αμέσως πριν από το γεγονός που καμιά πολιτική ξυπνάδα δεν μπορούσε να προβλέψει και που σήμαινε την αρχή του τέλους, την εισβολή δηλαδή του λοιμού. Στις ακρότητες του σπαρτιατικού, καταπιεστικού της ατομικότητας πολιτεύματος αντιπαραθέτεται εδώ το αττικό, και ακριβώς η αληθινὴ αττική φύση, όπως έλαμπε στα διδάγματα του Σόλωνα και του Αισχύλου, βρίσκει τώρα την ωραιότερή της αποθέωση, το περίφημο «μέτρο», τη σωτήρια συνένωση των αντιθέσεων, που οδηγεί στην ανώτατη επίτευξη. Αυτό εκδηλώνεται εδώ παντού, ποικιλόμορφα. Σαν το χαραχτηριστικό της τότε Αθήνας κρίνεται το να κρατιέται το σωστό μέτρο ανάμεσα στην ελευθερία του τρόπου της ζωής και την υπακοή στους άρχοντες και στους νόμους, τόσο τους γραφτούς, όσο και τους άγραφους. Πόσο ιδιόρρυθμη εντύπωση προξενεί το παίνεμα των αττικών εορτών και θαυμάσιων οικοδομημάτων με την προσθήκη: «που η καθημερινή απ' αυτά ευχαρίστηση διώχνει τη λύπη»! Πόσο σοφά μπαίνει το σωστό σύνορο στου Αθηναίου τη λατρεία προς την τέχνη και τη μάθηση: «Αγαπούμε το ωραίο, αλλά με λιτότητα, και αγαπούμε τη σοφία, αλλά χωρίς να εκθηλυνόμαστε»! Η συμμετοχή του ατόμου στη δημόσια ζωή, ενώ δεν επιβάλλεται από το νόμο, λογαριάζεται ως αυτονόητο καθήκον, και το ότι η ορμή του Αθηναίου για δράση δε χαλαρώνεται από την ελεύθερη συζήτηση των πολιτικών προβλημάτων είναι δόξα του ξεχωριστή. Το εγκώμιο της δικής τους γενιάς ως της γενιάς που ανέβασε την Αθήνα στο ύψος της δύναμής της κλείνει μέσα του και το βαρυσήμαντο λόγο: «Όλες τις θάλασσες και τις στεριές τις αναγκάσαμε ν' ανοίξουν μπρος στην τόλμη μας, ιδρύσαμε παντού αιώνια μνημεία που θυμίζουν και τις επιτυχίες μας και τις συμφορές μας.» Και η σκέψη που ο ίδιος ο ρήτορας την ονομάζει συγκεφαλαίωση (41,1), ενώνει άλλη μια φορά τις φαινομενικά φυσικές αντιθέσεις πολιτείας και ατόμου, όταν λέει πως η πόλη ως σύνολο αποτελεί πραγματικά μια δύναμη που είναι «τῆς Ἑλλάδος παίδευσις», και ο κάθε πολίτης της ξεχωριστὰ φτάνει ωστόσο στην πλουσιότερη ανάπτυξη των ατομικών του ικανοτήτων. Μόνο το δεύτερο μέρος του λόγου καταπιάνεται με το καθαυτό θέμα της ημέρας, το θάνατο των σκοτωμένων

για την πατρίδα και την παρηγοριά των συγγενών τους, αλλά κι αυτό είναι διανθισμένο με πλατιούς γενικούς στοχασμούς. Κανένα όνομα δε μνημονεύεται, ούτε από τα περασμένα ούτε από τα τωρινά· κι εδώ εκείνο που δεσπόζει πάνω απ' όλα είναι η πόλη. Διαβάζουμε ακόμα πως όσοι έμειναν στη ζωή οφείλουν σαν τους νεκρούς να το δείξουν πως είναι θερμοί εραστές της πόλης τους. Έτσι ήταν τα πράγματα στην Αθήνα του Περικλή. Όταν όμως ο Θουκυδίδης κατάστρωσε γραπτά το λόγο, η δύναμη της πατρίδας του είχε σπάσει.

Ιστορία των κρατών γράφει, και το κράτος γι' αυτόν είναι πρώτα πρώτα δύναμη, όχι όμως δύναμη καθαρά υλικού είδους παρά μαζί και πνευματική οντότητα. Ιστορία γι' αυτόν είναι η σύγκρουση ιδεών γεμάτων εξουσία. Οι άνθρωποι τις υπηρετούν με τη δύναμη της θέλησης και του νου τους, με το πολιτικό τους πάθος, αλλά και με τη δοξομανία τους. [...] Αληθινά όμως, υπάρχει κι εδώ μεγαλείο, και, όπως όλα τα μεγάλα, έτσι και αυτό το έργο πήγασε από την αγάπη. Ο Θουκυδίδης είν' ένας τέτοιος θερμός «εραστής», όπως τους θέλει ο Περικλής. Αφιέρωσε τη ζωή του στην Αθήνα του Περικλή, που παράστησε το μεγαλείο της και το πρόσκαιρο γκρέμισμά της. Με αυτό τον τρόπο βοήθησε κι αυτός στην αθανασία της.

Βάλτερ Κραντς
(Μετάφραση Θρ. Σταύρου)

2. Όλοι οι πολιτικοί θεωρητικοί στην Ελλάδα, μ' εξαίρεση τον Πλάτωνα, μιλούν για το κράτος με την ιδέα ότι υπάρχει για το άτομο. Ένας από αυτούς, φίλος και θαυμαστής του Περικλή, που εγνώρισε από κοντά τα πολιτικά πράγματα, για τα οποία έγραψε, μας άφησε στο έργο του το ιδεώδες της Αθηναϊκής δημοκρατίας. Σώζεται αγέραστο σα Χάρτης της Δημοκρατίας, σαν Καινή Διαθήκη του Φιλελευθερισμού.

Στον Επιτάφιο Λόγο που τον βάζει στα χείλη του Περικλή, ο Θουκυδίδης παρουσιάζει τον Περικλή να διακηρύσσει την αντίληψή του για το τι είναι η Αθήνα και τι κάθε κράτος όφειλε να είναι. Μας κάνει αμέσως εντύπωση, όταν διαβάζομε το λόγο, η ολοκληρωμένη ελευθερία του Αθηναίου πολίτη, η απουσία κάθε προσπάθειας να τον κάμουν καλό με νόμους, η απουσία κάθε προστασίας εναντίον στην έλλειψη πατριωτισμού, και, αλήθεια, η απουσία κάθε φόβου γι' αυτό. Βρισκόμαστε μέσα σε ατμόσφαιρα πολύ διαφορετικὴ από τη σύγχρονη πολιτική σκέψη. Δε γίνεται λόγος για ταξικό μίσος και για ταξικό εγωισμό, που πρέπει να ικανοποιηθούν με ορισμένο σύστημα από επιταγές και ισοζύγια και αντισταθμίσεις, ούτε για υποχρεωτική στρατιωτική θητεία αναγκαία για να εγχαράξει τον πατριωτισμό, να βάλει σε πειθαρχία και να κατευθύνει τις ανώμαλες ενεργητικότητες του όχλου, ούτε για συντάξεις, βγαλμένες από κρατήσεις επιθυμητές για να γεννήσουν την ιδέα για αποταμίευση, ούτε για νόμο προορισμένο να προστατέψει τους πολίτες από τη μέθη, για εκκλησιαστικά σχολεία και για θρησκευτική εκπαίδευση, που χωρίς αυτήν ο άνθρωπος πίσω πάλι θα πέσει στο βόρβορο απ' όπου βγήκε. Ο Περικλής ζει μέσα σε έναν ιδανικόν, ίσως πολύ ιδανικόν, κόσμο. Δεν του έτυχε να φοβηθεί μήπως η τέρψη θα περισπάσει τον Αθηναίο από το καθήκον του, κάθε υποψία για τις τέρψεις απουσιάζει τελείως από το λόγο του. Τέτοια

πράγματα τα θεωρεί ουσιαστικό στοιχείο της εθνικής ζωής. «Καὶ μὴν καὶ τῶν πόνων πλείστας ἀναπαύλας τῇ γνώμῃ ἐπορισάμεθα, ἀγῶσι μέν γε καὶ θυσίαις διετησίοις νομίζοντες...» Ούτε φοβάται μήπως η ψυχική καλλιέργεια και η παιδεία υποσκάψουν τις ρίζες του χαρακτήρα, εκθηλύνοντας τους άντρες, κάνοντάς τους καλύτερους να σκέπτονται παρά να αποφασίζουν. «Φιλοκαλοῦμεν γὰρ μετ' εὐτελείας καὶ φιλοσοφοῦμεν ἄνευ μαλακίας».

Υπήρχε στην Ελλάδα ένα κράτος όπου τέτοια πράγματα τα θεωρούσαν επικίνδυνα. Η Σπάρτη ήταν οργανωμένη με αρχές περισσότερο από Ρωμαϊκές, και οι πολίτες της ανατρέφονταν με μια σειρά γυμνάσια, με συσσίτια και λεπτομερειακούς κανονισμούς για να γίνουν αφοσιωμένοι υπηρέτες του κράτους... (Αντίθετα), αφήστε το άτομο στον εαυτό του και μπορείτε να έχετε εμπιστοσύνη ότι θα κάμει το καθήκον του, αυτή είναι η ιδέα του Περικλή. Καταπίεση, περιορισμός, απαγόρευση, είναι λέξεις που δεν τις βρίσκουμε στην πολιτική θεωρία του.

Ρ. Λίβινξτον
(Μετάφραση Β. Τατάκη)

3. Ότι ο Θουκυδίδης έγραψε πρώτος μιαν αντικειμενικά πιστωμένη έκθεση ενός πολέμου, ότι είναι ο πρώτος που μας έδωσε την αυστηρή ιστορική μέθοδο, είναι βέβαια κάτι πολύ μεγάλο. Κι' όμως υπάρχει μια δεύτερη νίκη του Θουκυδίδη, σαν ανθρώπου τώρα, κι' αυτή μάς γεννάει το θαυμασμό ακόμα πιο βαθύ: ύστερα από τόσα που είδε και έζησε, ότι εξακολουθεί ως το τέλος της ζωής του να πιστεύει στην Αθήνα και στον Αθηναίο με τόση δύναμη, ότι η ψυχή του κρύβει και στα εξήντα του χρόνια τόσο μύθο, είναι κι' αυτό μια χάρη δοσμένη μονάχα στους ξεχωριστούς. Ο ιστορικός που παλεύει να δώσει ό,τι ακριβώς έγινε, που βλέπει και περιγράφει τη ζωή όπως είναι, μικρή και ταπεινή, που δίνει την παθολογία του πολέμου σε όλη της την ωμότητα (3,82-84), που δε δειλιάζει να αναγνωρίσει στον ανθρώπινο αγώνα συχνά τα πιο ταπεινά ελατήρια, ο ψυχρός αυτός πραγματιστής κρατάει ακόμα στην ψυχή του θέση, για ν' ανθίσει εκεί ένας τέτοιος μύθος ανθρώπου, μια τέτοια μυθική πολιτεία. Και η πιο πικρή και πολύχρονη πείρα δεν έχει τη δύναμη να μαράνει τη μυθική λαχτάρα της ψυχής αυτής· μέσα της ζει πάντα φωτεινή κι' αγέραστη η εικόνα ενός ανθρώπου τέλειου και μιας πολιτείας τέλειας. Να έχεις ένα τόσο καθαρό μάτι για να βλέπεις τους ανθρώπους ως τα μύχια της ψυχής τους και την ίδια στιγμή να κλείνεις τόσην αγνότητα ψυχής, ώστε να μπορείς να ξεπερνάς τους ανθρώπους για να φτάσεις ως τον άνθρωπο, στην πείρα και στη γνώση να είσαι τόσο γέρος, στην πίστη και στην αγάπη τόσο νέος, είναι κι' αυτό μια αντινομική σύνθεση, που μόνο ένας μεγάλος μπορεί να τη ζήσει σε τόσην ένταση. Πόσο δυνατά πρέπει να χτυπούσε η καρδιά αυτή για να βαστάξει τόσον πόνο! Στ' ατέλειωτα χρόνια της εξορίας να κρατήσει το μύθο της αθηναϊκής πολιτείας, όχι αυτής που ήταν πραγματικά, αλλά αυτής που είχε ο δικός της πόθος αναστήσει, και ύστερα το όραμα αυτό να το υψώσει μπροστά στους Αθηναίους του 400, που η συφορά τους είχε καταντήσει δειλούς και άπιστους –να το κρατήσει υψωμένο μπροστά στις ατέλειωτες γενιές των ανθρώπων πάνω στη γη, ακόμα κι' όταν η ίδια από αιώνες πολλούς θα είχε πάψει να χτυπάει!

Ι.Θ. Κακριδής

4. (Ο Επιτάφιος του Περικλή) είναι κυρίως μια ανάλυση της δημοκρατίας ως μορφής διακυβερνήσεως. Αυτή η ανάλυση είναι τόσο διερευνητική, διότι ο Περικλής στέκεται σύντομα μόνο στα ιστορικά επιτεύγματα των Αθηνών ή ακόμη στους πραγματικούς δημοκρατικούς θεσμούς – τον κανόνα της πλειοψηφίας, την ελευθερία του λόγου, τις ίσες ευκαιρίες, την ισότητα όλων απέναντι στους νόμους, για να περάσει σχεδόν αμέσως στο αποτέλεσμα που εξασκούν οι θεσμοί αυτοί στο δημόσιο πνεύμα. Έτσι στηρίζει τις αναζητήσεις του σ' ό,τι έχει αναγνωριστεί ως πρωταρχικό κύρος της δημοκρατίας, δηλαδή περισσότερο τη **μορφωτική της αξία πάνω στο ανθρώπινο πνεύμα**, παρά την επάρκειά της ως μορφής διακυβερνήσεως. Ή με άλλα λόγια παρουσιάζει τη δημοκρατία σαν μια δύναμη που θέτει σε κίνηση μια πληθώρα μικροτέρων δυνάμεων, δηλαδή τις ατομικές ζωές των πολιτών, και δείχνει πως αυτές εμπλουτίζουν τη δημοκρατική πολιτεία με αποθέματα αυτοκατευθυνόμενης ενέργειας, άγνωστης σ' άλλα πολιτεύματα.

Η δημοκρατική ελευθερία στη δημοκρατία του 5ου αιώνα ελέγχεται από ένα θελληματικό σεβασμό για το νόμο και κυρίως για τους άγραφους νόμους· γι' αυτό κι οι οπαδοί της δημοκρατίας παραδέχονται πως, με το ν' απαλλάσσει το πολίτευμα τούτο τους ανθρώπους από μικρούς και ασήμαντους ελέγχους, **τους καθιστά περισσότερο υπεύθυνους απέναντι στους μεγάλους ηθικούς θεσμούς**.

Ο Περικλής αποδείχνει στο λόγο του πως η δημοκρατία, απελευθερώνοντας την ενεργητικότητα και τη δημιουργική φαντασία του πολίτη ανθρώπου, έγινε αιτία της λαμπρής ανόδου των Αθηνών.

Δεν υπάρχει αμφιβολία πως στον Επιτάφιο έχουμε μια ιδανική εικόνα της αθηναϊκής δημοκρατίας και ότι μερικά από τα προνόμια που ο Περικλής αναφέρει (πλούτος αγαθών, ευεργεσίες στους άλλους κλπ.) προέρχονται σε κάποιο βαθμό από την αθηναϊκή ηγεμονία και το εμπόριο μιας εκτεταμένης επικράτειας· δεν πρέπει δηλαδή να υποτιμούμε τον οικονομικό παράγοντα και τον πρωταρχικό του ρόλο. Παρόλα αυτά όμως παραμένει γεγονός ότι ήταν η δημοκρατία που πλούτισε την Αθήνα με τόσο πολλούς πρόθυμους και ικανούς πολίτες να αναλάβουν με αυτοπεποίθηση καινούριες δραστηριότητες που καμιά άλλη ελληνική πολιτεία δε διέθετε. Εδώ βρίσκεται η ύψιστη αιτία της οικονομικής ανόδου –ιδιαίτερα το τονίζει ο Θουκυδίδης– και του αισιόδοξου πνεύματος της προόδου, που και ο ίδιος ένιωσε τον καιρό της νιότης του. Μ' αυτό το πολύ μεγάλο πλεονέκτημα απεικονίζει την Αθήνα καθώς μπαίνει στον πόλεμο (431 π.Χ.). Η δημοκρατία, όπως τη γνώρισε, ήταν η δυναμική ορμή που είχε φέρει την Αθήνα σ' ένα επίπεδο πολιτισμού, άγνωστο στα προηγούμενα χρόνια.

M.I. Finley

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Το εικονογραφικό υλικό του βιβλίου προέρχεται από εκδόσεις διαφόρων εκδοτικών οίκων τους οποίους το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο θερμά ευχαριστεί. Ιδιαιτέρως ευχαριστεί την Εκδοτική Αθηνών και το Μορφωτικό Ίδρυμα της Εθνικής Τραπέζης, από βιβλία των οποίων έχει ληφθεί το μεγαλύτερο μέρος του υλικού αυτού.